

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ DOKTORANTURA VƏ MAGİSTRATURA
MƏRKƏZİ**

Əlyazma hüququnda

Hüseynov Şaiq İbrahim oğlu

**“Milli iqtisadiyyat və onun əsas sektorlarında
rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsinin dövlət mexanizminin
təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı	050404 “İqtisadiyyat”
İxtisasın şifri və adı	İqtisadiyyatın tənzimlənməsi
Elmi rəhbər	Dos.Hüseynov A.M.
Magistr proqramının rəhbəri	Dos.i.e.n. İ.M.Mahmudova
Kafedra müdiri	Prof.i.e.d. M.A.Əhmədov

BAKİ 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ		3-7
FƏSİL I	MİLLİ İQTİSADİYYATIN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ PROBLEMİNİN TƏDQİQİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	8-39
1.1.	Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi mexa-nizminin tədqiqinin konseptual əsasları	8-21
1.2.	Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın rəqabət üstünlüklərini müəyyən edən başlıca amil və şərtlər	21-33
1.3.	Rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin dünya təcrübəsi və onların Azərbaycana tətbiqi mümkünlüyü	33-39
FƏSİL II	AZƏRBAYCANDA MİLLİ İQTİSADİYYATIN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ, DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ	40-61
2.1.	Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin mövcud vəziyyətinin sistemli təhlili və dəyərləndirilməsi	40-48
2.2.	Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların makroiqtisadi xarakteristikası	49-51
2.3.	Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəl-dilməsinin imkan və potensialın xarakteristikası	51-61
FƏSİL III	STRATEJİ YOL XƏRİTƏSİNİN KONSEPSİYASINA UYGUN OLARAQ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN YÜKSƏLDİL-MƏSİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PRİORİ-TETLƏRİ	62-67
3.1.	Strateji yol xəritəsinin strateji məqsədlərinə, hədəflərinə və prioritet-lərinə uyğun olaraq rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri.	62-64
3.2.	Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasının dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsi və islahatlar strategiyası	65-67
NƏTİCƏ		68-73
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT		74-77

GİRİŞ

Müasir şəraitində səmərəli bazar iqtisadiyyatının təməl şərtlərindən və faktorlarından biri olan səmərəli rəqabət mühiti yaratmadan davamlı milli iqtisadi sistemi formalaşdırmaq və inkişafına nail olmaq qeyri-mümkündür. Qlobal rəqabət prosesinə cəlb edilən respublikaların miqdarının çoxalması ilə əlaqədar dövlətlərin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətinin və bir çox yerinə yetirilən tədbirlərin yerinə yetirilməsinə baxışların dəyişməsi halları baş verir. Dünya iqtisadiyyatı miqyasında seyr edilən meyllərin dövlət tənzimlənməsində ənənəvi milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar üzrə yerinə yetirilən tədbirlər və normaların artıq kifayət azlığı isə hal-hazırda mövcud olan mexanizmlərin təkmilləşdirilməsini və yenilərinin tətbiqinə ehtiyacın mövcudluğunu göstərir. Bu da öz növbəsində respublika iqtisadiyyatında milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına və inhisarçılıq fəaliyyətini tənzimləməyə imkan verən normativ-hüquqi bazanın integrasiya proseslərinin nəzərə alınması ilə yenidən hazırlanması zərurətini yaradır. Milli bazarda inhisarlaşmasının qarşısının alınması, rəqabət mühitinin yaradılaraq milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasının hüquqi baxımdan dövlət tənzimlənməsi, bu sferada aktual məsələlərin həll olunması həmçinin respublikadaxili makroiqtisadi və sosial məsələlərin həll olunmasına, təbii inhisar sahələrinin qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsi vasitəsilə milli iqtisadiyyatın və istehsal olunmuş məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasına xidmət edir, o cümlədən də müasir dünyada iqtisadi böhranından çıxış yollarından biri kimi qəbul olunur.

Rəqabət mühitinin inkişafı və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması, qorunması, dəstəklənməsi, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və anti-inhisar siyasəti inkişaf etməkdə olan və o cümlədən, inkişaf etmiş respublikalarda müxtəlif səviyyələrdə yerinə yetirilir. Bu sferada yüz ildən çox dünya təcrübəsi hər bir istənilən respublika iqtisadiyyatında rəqabətə yardım olunması, kiçik və orta sahibkarların bazarına daxil olmasına və bununla da milli bazarda inhisarlaşmanın qarşısının alınmasına yardım olunması isə dövlətin

iqtisadiyyatı tənzimləmə funksiyalarına nəzərlənir, davamlı iqtisadi inkişafa keçid dövründə milli iqtisadiyyatların yaradılması prosesi və inkişafına dövlət müdaxiləsi və onun yerinə yetirdiyi tədbirlər nəticəsində müəyyən bir rəqabət mühiti formalaşır ki, bu da hər bir istənilən respublikada rəqabət mühitinin dəyişməsinin əsas amilinə çevrilir. İndiki dövrdə respublikamızda rəqabət mühitinin yaradılması və inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsində iqtisadiyyatın səmərəli institusional strukturunun yaradılması və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Rəqabətdə uğur qazanmaq üçün müasir texnologiyaların tətbiqi və istehsalın fasiləsizliyi, qeyri-maddi aktivlərin qiymətinin çoxalması ilə əlaqədar əqli kapital, patent üçün rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması, bunun intensivləşməsi isə kapitalın innovasiya ətrafında təmərküzləşməsinə və təbii ki, inhisarlaşmanı vacib edir. Uyğun olaraq bazarın iqtisadi paradigmasının dəyişməsi ilə rəqabət və inhisarların tənzimlənməsi meyarları, norma və standartları təkmilləşir, bununla da onların tətbiqi üsulları və mexanizmləri dəyişir. Bununla əlaqədar rəqabət mühitinin yaradılmasının nəzəri-metodoloji və praktiki məsələlərin nəzərdən keçirilməsi, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılması və antiinhisar qanunvericiliyinin icrası zamanı yaranan məsələlərin araşdırılması aktuallıq kəsb edir. Başqa tərəfdən son illərdə respublikamızın qloballaşma, iqtisadi inteqrasiya, dünyada baş verən sosial-iqtisadi proseslərə intensiv qoşulması milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasını yolunda dövlətin rəqabət mühitinin tənzimlənməsi və antiinhisar müdaxiləsinin miqyasını, optimal hədlərinin müəyyən edilməsini, təsir vasitələrinin prinsipial müddəalarının elmi baxımdan əsaslandırılmasını və praktiki baxımdan isə icrası mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması məsələsini bir daha aktuallaşdırır.

Davamlı iqtisadi inkişafa keçid dövründə respublikamızda davamlı və dinamik inkişaf üçün yaradılan baza, institusional dəyişikliklər, sosial-iqtisadi nəticələr qloballaşma və inteqrasiyanın təsiri ilə inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarının hal-hazırda mövcud olan milli reallıqlara müvafiq olaraq yenidən dərk olunmasını və qiymətləndirilməsini zəruri edir. Optimal rəqabət mühitinin yaradılmasında dövlət müdaxiləsinin praktiki

baxımdan səmərəliliyinin artırılması zərurəti öz növbəsində inhisar fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin inkişaf mərhələlərinin qanunamüvafiqliklərinin və cəhətlərinin sistemli və makroiqtisadi nöqteyi-nəzərdən kompleks tədqiqini, qiymətləndirilməsini zəruri edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi qloballaşma və müasir iqtisadi-maliyyə böhranı şəraitində, post-neft dövründə milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyyətinin artırılmasının dövlət mexanizmi və inhisarçılığın dövlət tənzimlənməsinin müasir vəziyyətinin, nəzəri-metodoloji və normativ-hüquqi əsaslarının sistemli və kompleks təhlili, inhisarçılığın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi imkanlarının və onun təsirlərinin dəyərləndirilməsi əsasında milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyyətinin artırılması və inhisar sahələrinin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin prioritetlərinin və əsas istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi, dünya təcrübəsinə əsaslanaraq uyğun ümumiləşdirmələr etməklə davamlı iqtisadi inkişafa keçid dövründə milli iqtisadiyyatın inkişaf strategiyasında milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyyətinin artırılması istiqamətində iqtisadi fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin elmi və praktiki baxımdan əsaslandırılması üçün uyğun təklif və tövsiyələrin irəli sürülməsindən ibarətdir. Dissertasiyada qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün nəzəri və praktiki nöqteyi-nəzərdən aşağıdakı konkret vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur:

- müasir qloballaşma şəraitində optimala rəqabət mühiti meyarları, prinsipləri, mexanizmləri və göstəricilər sisteminin müəyyənəşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;
- milli iqtisadiyyatın inkişaf strategiyasında milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyyətinin artırılması istiqamətində inhisarçılığın tədqiqinin konseptual əsasları və nəzəri baxışların təkamülünün tədqiq olunması, onların müqayisəli təhlilinin aparılması ilə uyğun qanunamüvafiqlikləri və xüsusiyyətlərin aşkarlanması;
- inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin dünya təcrübəsi və onların milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyyətinin artırılması məqsədilə

azərbaycana tətbiqinin imkanları və effektivliyinin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi;

- respublikamızda milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliyinin təmin olunmasının və artırılmasının dövlət mexanizmi, inhisarçılıq fəaliyyəti və milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılması məqsədilə onun dövlət tənzimlənməsinin müasir vəziyyətinin, təbii inhisar sahələrinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin spesifik cəhətləri və mexanizmlərinin təhlil olunması və dəyərləndirilməsi;
- davamlı iqtisadi inkişafa keçid dövründə dövlətin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılması və antiinhisar qanunvericiliyi və normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi prioritetlərinə və effektiv rəqabət mühitinin təmin olunmasının dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin başlıca istiqamətlərini təyin edilməsi;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın *obyektini* respublikamızın milli iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən inhisarçı təsərrüfat subyektləri, sahələri, onun təşəkkülü və yaradılması istiqamətləri, dövlətin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılması istiqamətində tədbirləri, *predmetini* isə milli iqtisadiyyatın təşəkkülü və inkişafı, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasının dövlət tənzimləməsi, onun mexanizmləri, faktor və şərtlərinin nəzəri və praktiki məsələlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını tarixi və məntiqi ardıcılıq gözlənilməklə klassik, neoklassik, keynsçi, monetar, liberal və digər başqa iqtisadi məktəblərin nümayəndələrinin, habelə müasir iqtisadçı alimlərin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılması istiqamətində inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin yaradılması və inkişafı ilə əlaqədar elmi müddəaları, Azərbaycan Respublikası prezidenti və hökumətin inhisarçılığın meydana gətirdiyi sosial-iqtisadi problemlərlə və rəqabət mühitinin yaradılması, inkişafı ilə əlaqədar qərarları, sərəncamları, proqramları, milli məclis tərəfindən qəbul olunmuş qanunlar, digər başqa normativ-hüquqi sənədlər, respublikamızın, eləcə də dünyanın aparıcı iqtisadçı alimlərinin fundamental elmi-tədqiqat əsərləri təşkil etmişdir. Tədqiqat

prosesində sintez, sinergetik və sistemli paradiqma nöqteyi-nəzərdən yanaşma, statistik metodlardan və s. Dən geniş istifadə edilmiş, varislik və məntiqlilik prinsiplərinin tətbiqinə cəhd olunmuşdur.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi. Rəqabət qabiliyyətinin təmin olunması və inhisarların fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi probleminə bir çox iqtisadi məktəblərin baxışları və Azərbaycan iqtisadiyyatının qloballaşma prosesinin təsiri ilə dəyişən şəraitə, tələbata müvafiq səmərəli rəqabət mühiti modelinin seçilməsi, onun praktiki baxımdan icrası mexanizminin təyin olunması, sistem dəyişikliklərinin icrasında inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin təkamülü, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılması istiqamətində yerinə yetirilən antiinhisar və siyasətinin pozitiv və neqativ cəhətlərinin nəzəri-praktiki nöqteyi-nəzərdən təhlili, ümumi qanunamüvafiqlikləri və respublikamızın milli reallıqlarından irəli gələn cəhətlərin aşkara çıxarılması, qiymətləndirilməsi, davamlı iqtisadi inkişafa keçid dövründə bu sferada yerinə yetirilən siyasətinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən strateji yol xəritəsinin strateji məqsədlərinə, hədəflərinə və prioritetlərinə uyğun olaraq rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərini, prioritetlərini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın mənbələri və informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan respublikası dövlət statistika komitəsinin, iqtisadiyyat, maliyyə nazirliklərinin, mərkəzi bankının ümumiləşmiş illik məcmuə və hesabatları, o cümlədən də elmi-tədqiqat institutlarının tədqiqat fəaliyyətinin nəticələri, təklif və tövsiyələri təşkil edir.

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi 00 səhifədən, 00 şəkil, 00cədvəldən ibarətdir. İşdə 00 adda ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir.

FƏSİL I MİLLİ İQTİSADİYYATIN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ PROBLEMİNİN TƏDQİQİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi mexanizminin tədqiqinin konseptual əsasları

Davamlı iqtisadi inkişafa keçid dövründə inhisarlaşmanın qarşısının alınması, rəqabət mühitinin yaradılması, rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasının dövlət tənzimlənməsi və bu sferada yerinə yetirilən tədbirlərin ardıcıl icrası iqtisadi böhrandan çıxışın vacib şərtlərindən sayılır. Azad rəqabət qanunvericiliyi iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənilib və ya tənzimlənməməsindən asılı olmayaraq çox geniş sahələri əhatə edir. Bu bir respublika sərhədlərində olsa belə hakimiyyətin və cəmiyyətin rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması və qorunması, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılması və təkmilləşdirilməsi sahəsində yerinə yetirilən siyasətin konkret olaraq hansı prinsiplər əsasında qurulması ilə əlaqədar razılığa gəlişindən irəli gəlir. Belə ki, bu prinsiplər hakimiyyəti təmin etdikdə cəmiyyəti, cəmiyyəti qane etdikdə isə hakimiyyəti təmin etməyərək respublikanın milli və iqtisadi təhlükəsizliyi problemləri ilə qarşılaşır. Bu səbəbdən də rəqabət mühitinin özünün formalaşdırılması və təmini, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılması həll olunması çətin məsələlərdən biri olur. Cəmiyyətdə baş verən bu anlaşılmazlığın əsas səbəblərindən biri isə inhisarçılığın aradan götürülməsi və onun dövlət tənzimlənməsi nəticəsində rəqabət mühitinin özbaşına meydana gələcəyi ehtimalının hal-hazırda mövcud olması fikri idi. Həqiqətdə isə respublikamızda 1992-ci ildə, bazar iqtisadi münasibətlərinin yeni formalaşmağa başladığı dövrdə, dövlət tənzimlənməsinin yetərinə yoxluğu heç də həmişə azad rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasının meydana gəlməsinə gətirmədi. Nəticədə isə dövlətin artıq 1995-ci ildən başlayaraq bir çox iqtisadi prosesləri geniş şəkildə tənzimləməsi istehsalçılar arasında rəqabət mübarizəsinin stimullaşdırılması məqsədini güdürdü. Bir və ya bir neçə istehsalçısı olan sahələrin dövlət

tənzimlənməsi onların bazarda hegemonluq mövqeyini xeyli yumşaldır və bazarın bir çox segmentlərini müdafiə edir. Bu da bazara yeni daxil olanlara vaxt qazanaraq hakim mövqeydə olanlarla rəqabət aparmaq üçün bazarda öz mövqelərini möhkəmlətməyə, bir çox əlaqə və əməkdaşlıqlarını istər genişləndirməyə, istər də möhkəmlətməyə şərait yaradır.

rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması tənzimləmə, motivləşdirmə, bölgü və nəzarət funksiyalarını icra etməsi isə dövlətin bu sferada siyasətinin daha təkmil olmasını zəruri edir. Son dövrlər məhz istehsal faktorları üzrə dövlətlər arasında rəqabət mübarizəsi iqtisadi məkanların rəqabəti anlayışını meydana gətirdi. Bu rəqabətdə dövlət tənzimləməsi tədbirlərinin kompleksi aktiv rola malik olduğundan daha bir anlayış - dövlətlərin iqtisadiyyatları idarəetmələrinin rəqabəti anlayışını yaradıldı. Məhz dövlətlərin iqtisadiyyatları idarəetmələrinin rəqabəti anlayışının başqa dövlətlərlə müqayisədə dövlətin xarici təsərrüfat subyektləri üçün daha əlverişli şəraitin formalaşdırılmasını nəzərdə tutduğundan bu əlverişli şərait üzrə dövlətlər arasındakı rəqabəti bildirir. Bu əlverişli şərait əsasən texniki və hüquqi infrastrukturanın formalaşdırılmasından ibarətdir. Bu isə dövlətin iqtisadiyyatın idarə olunması üzrə daha səmərəli vasitələri işləyib hazırlaması və reallaşdırmasını zəruri edir. Beləliklə, bir çox dövlətlərin apardıqları iqtisadi siyasətləri arasında rəqabət mübarizəsi inkişaf edir ki, bu da hansı dövlətin daha səmərəli iqtisadi siyasət apardığını müəyyən etməyə şərait yaradır. Nəticədə global rəqabət mühitində öz milli iqtisadiyyatları və milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması üçün maksimum şans yaratmağa çalışan milli hakimiyyətlərin rəqabəti yaranır. Rəqabət mühiti isə təkcə ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin, həqiqətdə bütün dövlətlərin, daha dəqiqi isə onların iqtisadi siyasətdə tətbiq etdikləri metod, vasitə, alət və istiqamətlərin rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasını ifadə etdirməyə başlayır. Bununlada qloballaşma prosesində tam yeni bir fenomen yaranır. Bu rəqabət fenomeni dövlətlərin reallaşdırdıqları iqtisadi maliyyə və kredit siyasətlərinin vasitələrində, mexanizmlərində özünü daha qabarıq büruzə verir. Əsasən, son illər «vergi rəqabəti» adı ilə vergi siyasəti beynəlxalq rəqabətə aktiv

şəkildə qoşulmağa başlayıb və bir çox dövlətlərin hakimiyyətləri vergi siyasətinin yeni funksiyaları əsasında dayanaraq büdcə, konyunktura, sosial məsələlərin həll olunması üçün milli istehsal komplekslərinin qorunması və onlara yardım üçün yerinə yetirilən tədbirlərin transformasiyasını yerinə yetirirlər. Bu da vergi dərəcələrinin vergi və yükünün, aşağı salınması sahəsində yerinə yetirilən strategiyanın ümumi meylinə çevrilir[18]. Ümumilikdə isə vergi sahəsində beynəlxalq rəqabət vergi dərəcələri, növləri, vergi elastikliyi, yerlərlə mərkəz arasında vergi daxilolmalarının bölgüsü, iqtisadiyyatda vergi mentaliteti və s. Üzrə yerinə yetirə bilər. Bir çox dövlətlərin yerinə yetirdiyi bu siyasətin nəticəsi olaraq isə kapital axını və investisiyada dövlətlər arasındakı rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması güclənməsi başlanır.

Başqa sözlə desək dövlət iqtisadi siyasət vasitəsilə milli iqtisadiyyatda çərçivə şərtləri yaradır. Bu da ki, rəqabət mühitinin əsas atributlarına çevrilir və belə çərçivə şərtlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- mülkiyyət hüququna zəmanət. İqtisadiyyatın normal fəaliyyəti üçün bu şərtin vacibliyi neoinstitusionalistlərin əsərlərində daha geniş şərh edilməsinə baxmayaraq bildirməliyik ki, praktikada mürəkkəb və tərəddüdlü siyasi şəraitdə əmlakın və mülkiyyətin müsadirəsi riski artmaqdadır və bu istənilən dövlətin reytinginə mənfi təsir göstərir. Bu səbəbdən də bir çox dövlətlərdə bu zəmanətlər üzrə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi sahəsində atılan və yerinə yetirilən tədbirlər əqli, yaradıcılıq mülkiyyətləri sahəsində patent və lisenziya üzrə inhisarların qorunması üzrə yerinə yetirilən tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi kimi çıxış edir.
- rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması, saxlanması və onun dəstəklənməsi siyasəti. Məhz milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılması sahəsində antiinhisar qanunvericiliyinin keyfiyyəti və qnun praktiki yerinə yetirilməsi imkanları milli bazarların vəziyyətinə təsir göstərir. Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılması sahəsində antiinhisar qanunvericiliyinin dəqiqliklə icrası təkcə

rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasının meydana gəlməsi şərti kimi deyil, həmçinin milli bazarlara daxil olmada sədlərin azalması şərti kimi də çıxış edir. Bu isə milli bazarlarda iqtisadi fəaliyyətin yerinə yetirilməsində xərclərin aşağı salınmasına şərait yaradır. Nəticədə təsərrüfat subyektlərinin bu milli bazarlarda qazandıqları əlavə dəyərləri artır və respublika iqtisadiyyatında rəqabət mühiti daha əlverişli sayılır. Bu da inhisarların aşağı düşməsinə şərait yaradır.

- milli bazar sisteminin mümkün çatışmayan cəhətlərin aradan götürülməsi üzrə siyasət. Inhisarların meydana gəlməsində əsas faktorlardan biri kimi bazar informasiyasının asimmetriyası, çatışmazlığı çıxış edir. Onun aradan götürülməsi bazar institutlarının işinin səmərəli və düzgün qurulmasından asılıdır və həmçinin bu informasiya qıtlığının özünün aradan götürülməsi özü əks reaksiya kimi bu bazar institutlarının fəaliyyətinin səmərəli qurtulmasına da bilavasitə təsir göstərir. Başqa sözlə desək proses qarşılıqlı bağlıdır. Başqa tərəfdən əlverişsiz xarici təsirlərin meydana çıxması zamanı neqativ nəticələrin aradan götürülməsi və ya təsirinin aşağı salınması da bu siyasətin əsas istiqamətlərindən sayılır. Məhz inhisarların meydana gəlməsində xərclərin aşağı salınması şərti kimi belə xarici təsirlərin meydana çıxması çıxış edirsə, dövlətin bu sferada yerinə yetirilən tədbirlərinin gücləndirilməsi antiinhisar və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması tədbiri kimi vacib hesab edilir.

Müasir qloballaşma şəraitində beynəlxalq rəqabət mühitinin təsiri danılmazdır və milli iqtisadiyyatların açıqlığının çoxalması hökumətlərdə milli istehsalçıları təkcə respublikada hal-hazırda mövcud olan inhisarçılıq tendensiyalarından deyil, həmçinin mümkün qədər qlobal rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması neqativ təsirlərindən müdafiə olunmağa çalışma tendensiyasını artırır [15]. Təcrübə göstərir ki, bu qeyd edilən problem inkişaf etməkdə olan dövlətlər üçün daha səciyyəvidir. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün uyğun normativ-hüquqi əsasların, institutsional

bazanın, effektiv vergi və gömrük rejiminin formalaşdırılması, bürokratiya və korrupsiyaya qarşı sərt mübarizə aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Iqtisadi ədəbiyyatlarda davamlı iqtisadi inkişafa keçid dövründə səmərəli rəqabət mühiti anlayışına daha tez-tez rast gəlinir. Fikrimizcə, rəqabət mühitinin səmərəli olması üçün qnun açıq aparılması və azad olması vacibdir. Lakin rəqabət mühitinin səmərəli olması məsələsi özü «kimin üçün» sualını yarada bilər. Əgər bu proses milli iqtisadiyyat sərhədlərində təhlil olunursa, yerli istehsalçı və istehlakçıların mənafe və maraqlarını, əgər qlobal məkanda təhlil olunursa, artıq dövlətlərin və daha geniş əhatəli subyektlərin mənafe və maraqlarının nəzərə alınmasını tələb edir. Bu da məlumdur ki, cəmiyyəti maraqlandıran suallardan biri dövlət tərəfindən tənzimlənməyən inhisarlar deyil, rəqabət fermalarının və onun nəticələrinin təzahür olunmasıdır. Bu səbəbdən də fikrimizcə, müasir şəraitdə cəmiyyət və hakimiyyətin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılması istiqamətində antiinhisar fəaliyyətinin məqsədi inhisarlara qarşı mübarizədən daha çox optimal rəqabət mühitinin qurulması və saxlanmasıdır ki, bu da milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir. Başqa tərəfdən iqtisadi sistemin ayrı-ayrı elementləri dəyişən şəraitdə tələbin tendensiyalarına, dəyişmələrinə uyğunlaşmalı olur. Bu da ki rəqabət mühitində aşağıdakı məqamları əsas səbəb kimi nəzərə almanı vacib sayır:

I əgər söhbət bazar rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması dən gedirsə, bu zaman təsərrüfat subyektləri arasında öz məhsullarını bazara çıxartmaq və reallaşdırmaq nöqteyi-nəzərindən mübarizə nəticəsində öz aralarındakı qarşılıqlı təsir qaçılmaz olaraq nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə desək onların bir-birinə verə biləcəyi ziyan, ya da ki, sövdələşmələr nəticəsində qazandıqları əlavə gəlir mütləq hal kimi üzə çıxacaq.

II bazarda alıcılıq qabiliyyətli tələbi ödəmək üçün baş verən mübarizədə alıcılıq qabiliyyətli tələbin məhdudluğu nəzərə alınmalıdır. Əsas bu səbəb təsərrüfat subyektlərini rəqabətə məcbur edir. Əks halda, başqa sözlə desək tələb praktiki olaraq məhdud deyilsə, bu zaman təsərrüfat subyektləri rəqabət aparmaq əvəzinə əməkdaşlıq etməyə başlayır. Bu da satılan məhsulun və xidmətin keyfiyyətinə

təsirsiz olmur, dövlət tənzimləməsi kimi standart və normativlər tətbiq edilmirsə, bu zaman bu göstərici daha da enməyə başlayır.

III, bazar rəqabəti təkcə əlçatan (hərdən isə dövlət, hakimiyyət orqanları və ya qeyri-hökumət təsisatları tərəfindən icazə verilmiş) seqmentlərdə inkişaf edir və bu halda özü üçün rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması təsirini aşağı salmaq üçün bir çox təsərrüfat subyektləri çıxış yolunu digər başqa əlçatmayan (ya da ki, hər hansı bir müdafiə edilən) seqmentlərə keçməkdə görür. Bu da ki, gələcəkdə get-gedə müəyyən bir xidmət və istehsalın aşağı düşməsinə səbəb olur.

Bütün bu və bu kimi digər başqa səbəblər rəqabət mühitinə təsirsiz olmur, onların dəyişməsi, konbinə olunaraq təsirinin başqa təzahürləri daima rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması dəyərləndirilməsini vacib sayır. Rəqabət mühitinə aid bir çox yanaşmaları ümumiləşdirərək aşağıdakı sxem 1. Vasitəsilə onun dəyərləndirilməsi istiqamətlərinə diqqət verək.

Təsərrüfat subyektləri hal-hazırda mövcud dövrdə rəqabəti aşağıdakı istiqamətdə qurmağa çalışırlar:

1. təsərrüfat subyektləri istehsalı vacib maddi resurslar, yüksək ixtisaslı kadrlar, innovativ texnika və texnologiya, perspektivli materiallarla təmin etməklə daha yüksək məhsuldarlığa çatmaq və bunun üçün birinci növbədə resurslar bazarında üstünlüyə nail olmaq üçün xammal bazarlarında rəqabət aparır (rəqiblər kimi oxşar məhsul istehsal edən və ya istehsalında oxşar materiallara, əmək resurslarına və texnika və texnologiyaya üstünlük verənlərdir);
2. təsərrüfat subyektləri konkret bazarda əmtəə və ya xidmətin reallaşdırılması istiqamətində rəqabət aparır (bəzi hallarda milli iqtisadiyyat sərhədlərindən çıxaraq yeni alıcı bazarı da axtarır);
3. təsərrüfat subyektləri satış bazarlarında alıcılar arasında rəqabət mübarizəsi yaradır. Bu zaman alıcının istəyi və onun ödənilməsinin alternativ yolları axtarılır. Bu səbəbdən də rəqabət mühitinin və rəqabət

qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması bir növü kimi rəqib-istəklər, arzular və funksional rəqabət təhlil olunur. Başqa sözlə desək alıcının istəklərinin prioriteti (bir çox hallarda sorğu yolu ilə) müəyyən edilir və bu istəklərin icrasının bir çox alternativ yolları (funksional rəqabət) araşdırılır. Onu da söyləmək lazımdır ki, çox vaxt bir təsərrüfat subyektlərinin əmtəələri arasında olan rəqabət (istəkdən asılı şəkildə əmtəənin təkmilləşdirilməsi) heç də həmişə rəqabət deyil, həqiqətdə alıcı seçimi üçün imitasiya olub, əmtəənin çeşidi kimi çıxış edir.

Nəzərə alaq ki, bazarın inkişaf səviyyəsi və bu zaman işləməyin çətin, ya da ki, asan olması rəqabət mühitinin cəhətlərindən asılıdır. Bu da birinci növbədə təsərrüfat subyektləri arasında olan qarşılıqlı münasibətlər nəticəsində bazarda baş verən dəyişiklikləri müşahidə edən vaxt özünü daha qabarıq görsədir. Bu səbəbdən də rəqabət aparan subyektlərdən asılı şəkildə inhisar rəqabəti, mükəmməl rəqabət, oliqopolik rəqabət və xalis inhisar fərqləndirilir. Lakin biz rəqabət mühitini təhlil edərkən bazarın əsasən bu fermalarına deyil (qəbul edirik ki, onlar iqtisadçı alimlər tərəfindən lazımı qədər təhlil olunmuşdur), daha bir anlayışa- başqa sözlə desək “rəqabət mühitinin səviyyəsi”nə nəzər yetirtmək istərdik. Ümumiyyətlə, bildirməliyik ki, qloballasan dünyada baş verən prosesləri, çox vaxt da integrasiya proseslərini nəzərə alsaq rəqabət miqyası baxımından mikrosəviyyə (təsərrüfat subyektləri arasında rəqabət), mezosəviyyə (milli səviyyədə sahədaxili rəqabət mühiti) və makrosəviyyəyə (dünya səviyyəsində sahələr arası beynəlxalq rəqabət) ayrılır. Rəqabət mühitinin bu səviyyələrə ayrılaraq təhlil olunması rəqabət münasibətlərinin təyin olunması üçün vacib ola biləcək faktorları və vasitələri qruplaşdırmağa şərait yaradır. Miqyas nöqtəyi-nəzərindən əgər rəqabət milli və beynəlxalq səviyyələrdə təhlil olunursa bu, davamlı inkişafı nəzərə almağa şərait yaradır. Başqa tərəfdən mikrosəviyyədə bu bazarın hissəsini, mezosəviyyədə rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması intensivliyini, makrosəviyyədə isə ümumən dünyada rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması ümumi vəziyyətini təhlil etmək üçün şərait yaradır [16]. Lakin rəqabət mühiti təkcə təsərrüfat subyektlər arasında olan

münasibətlə səciyyələnir, burada həmçinin əmtəələr arasında da rəqabət hal-hazırda da mövcuddur. Bu iki müxtəlif halın qəyərəndirilməsinin özü, bazarın tətbiq olunmasında mühüm rol oynayır və təkcə təsərrüfat subyektlərin rəqabət qabiliyyətliliyinin hesablanması, həmçinin rəqib əmtəələrin bir çox parametrlər üzrə gələcəkdə mükəmməlləşməsinə baza yaradacaq müqayisəsi üçün də tətbiq olunur. Başqa tərəfdən təsərrüfat subyektlər arasında rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması dəyərləndirilməsi bazarın strukturunun, onun inkişaf istiqamətlərinin təyin olunması məqsədini də güdür və bunun üçün statistik metodlar halında bazarın təmərküzləşməsi əmsalları (CR) və Hirsman-Herfindal İndeksi (HHI) istifadə edilir. Bazarın təmərküzləşməsi əmsalı verilmiş əmtəə bazarında müəyyən miqdarda iri satıcılar tərəfindən satılan əmtəələrin ümumi satılan əmtəələrə nisbətinin faizi kimi nəzərə alınır. Bu əmsal adətən üç (CR-3), dörd (CR-4), altı (CR-6), səkkiz (CR-8), on (CR10) və iyirmi beş (CR-25) ən iri satıcının təmərküzləşməsi əmsalı üzrə hesablanır. Bazarın təmərküzləşməsi əmsalı əsasında bazarın inhisarlaşma dərəcəsi və bu zaman bir çox təsərrüfat subyektlərinin bərabər və ya qeyri-bərabər şəkildə iştirak etməsi haqda məlumat yığılır. CR və HHI göstəriciləri nə qədər aşağıdırsa deməli bazarda iştirakçı bir o qədər çoxdur və inhisarlaşma dərəcəsi də bir o qədər aşağıdır.

Davamlı iqtisadi inkişafa keçid dövründə bir çox inkişaf etmiş və inkişafda olan dövlətlər tərəfindən rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması qəyərəndirilməsi üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir:

Təsərrüfat subyektləri arasında rəqabətdən fərqli olaraq əmtəələr arasında rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması təhlili zamanı onu xarakterizə edən indikatorlarının nomenklaturasını təyin etmək tələb edilir ki, bu da bir çox çətinliklərlə bağlıdır. Belə ki, müasir ədəbiyyatlarda (praktikada tətbiqi əhəmiyyəti yüksək olsa da) praktiki olaraq əmtəə rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasını xarakterizə edən indikatorların dəqiq reqlamentasiyası hal-hazırda mövcud deyil.

Rəqabət mühitinin indikatorları müasir şəraitdə hər bir istənilən cəhətlərinin açıqlanmasına ayrı-ayrılıqda diqqət verək. Bazarda əmtəə bolluğu təsərrüfat

subyektləri və rəqib əmtəələr arasında rəqabət mübarizəsi yaratsa da reallıqda vacib tələblə qarşılanmazsa, o, sadəcə bazarda rəqabət mühiti illüziyasını yaratmış olur. Nəticədə isə tələbə tam cavab verə bilən keyfiyyətli əmtəələrin qıtlığı müşahidə edilir və belə hal çox vaxt bazarın keyfiyyətsiz və ucuz əmtəələrlə doldurulması vaxtı müşahidə edilir. Bunun isə səbəbləri müxtəlif ola bilər və bunlara misal olaraq tələbin ödəmə qabiliyyətinin (çox vaxt da əhali gəlirlərinin aşağı olması, yoxsulluğun yüksək olması, əmək haqqının vaxtı-vaxtında verilməməsi və s. səbəbindən) aşağı olması, alıcıların mental cəhətlərini, dövlətin bazarı müdafiə və müdaxilə yerinə yetirilən tədbirlərinin, bürokratik və korrupsiya hallarının olması və s. Qeyd edə bilərik. Ödəmə qabiliyyətli tələb uzun müddət mövcud ola bilmədiyindən onun məhdud həcmi rəqabət mühitinin səciyyəvi göstəricisidir. Başqa tərəfdən də onu nəzərə almaq lazımdır ki, bazarda bir əmtəəyə olan tələb digər başqa (hərdən bir və ya bir çox hallarda istehlakçıları qane etməyən) qarşılıqlı əvəz edilən əmtəələrin hesabına ödənilə bilər. Belə olduğu halda artıq rəqabət qabiliyyətliliyin artırılmasından deyil, bazarın bu segmentində rəqabət mühitinin zəif olmasından söhbət etmək daha düzgün sayılır. Digər başqa bir şəhalə kimi bazarın əmtəələrlə təmin olunması dərəcəsi yüksək olduğu halda bir çox əmtəələrin müəyyən zaman kəsiyində bazar tsiklinin məhdudlaşdırılmasına, məhsul artıqlığının anbarlarda yığılmasına və maliyyə risklərinin çoxalmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən də bir çox məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyi təkcə milli bazar sərhədlərində deyil, həmçinin beynəlxalq səviyyədə təhlil edilməni zəruri edir. Ümumiyyətlə, bazarın əmtəələrlə təmin olunması dərəcəsinin dəyərləndirilməsi bazarın həcmi ilə səciyyələndirildiyindən müəyyən çətinliklər yaradır və proqnoz metodlarına əsaslandığından müəyyən dərəcədə də dəqiq olmur. Bu indikatorun bazarın konyunkturunun dəyişməsi ilə bilavasitə bağlı olması səbəbindən hesablamalarda kobud səhvlər meydana gələ bilər və bu da təsərrüfat subyektlərin maliyyə risk və itkilərinin çoxalması ehtimalını artırmış olar. Bazarın əmtəələrlə təmin olunmasının dəyərləndirilməsində istifadə edilən dolayı göstəricilərdən biri də bir çox növ rəqib əmtəələrin miqdarının təyin olunmasıdır. Bunu da ekspert və qeydiyyatçı alma (qeydiyyatçı alma metodu ilə rəqib əmtəələrin ümumi miqdarı,

ekspert metodu ilə isə onun həqiqətən də rəqib olması müəyyən edilir) metodları vasitəsilə hesablamaq mümkündür. Lakin bazarda bütün rəqib əmtəələrin tam şəkildə uçota alınmaması (qaçaqmalçılıq, gizli iqtisadiyyat, statistik məlumatların qeyri-düzgünlüyü və s. ilə bağlı ola bilər) nəticədə hesablamalarda səhvlərin meydana gəlməsinə və risklərin çoxalmasına səbəb olur. Nəzər alsaq ki, əmtəə bolluğu və bazarın əmtəələrlə təmin olunması bir-biri ilə sıx bağlı olsa da hesablama şkalası ilə fərqləndirilir. Belə ki, bazarın əmtəələrlə təmin olunması səviyyəsi təsərrüfat subyektlərin inhisarsızlaşdırılmasından müəyyən şəkildə asılı olsa da dövlətin qoyduğu məhdudiyyətlər, standartlar və qadağalar istər əmtəə bolluğuna, istərsə də bazarın əmtəələrlə təmin olunması dərəcəsinə təsirsiz olmur. Başqa sözlə desək dövlətin sanitar-qiyəniq, texniki, ekoloji və d. Standartlara qoyduğu tələblər, istehsalın (lisensiyala dırma, sertifikatlaşdırma, patentləşdirmə və s. vasitəsilə) və qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi (deklarasiya, təyin və təsbit olunması və s.), bir çox hal və davranışlara qadağalar rəqabət mühitinin yaradılmasına və inkişafına təsir etmiş olur. Rəqabət indikatorlarından digər başqa əmtəələrin əsas cəhəti kimi qəbul edilən qiymətidir. Bu səbəbdən də qiymət (bilavasitə xidmətin və ya əmtəənin qiymətləri əsasında) və qeyri-qiymət (istehlak qiymətinin keyfiyyəti əsasında) rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasını fərqləndirilir [35]. Davamlı iqtisadi inkişafa keçid dövründə daha çox qeyri-qiymət rəqabəti metodlarından istifadə olunur. Bu isə onunla izah edilir ki, qiymət rəqabəti açıq formada aparıldığından və əmtəənin maya dəyərinin aşağı salınması sahəsində təsərrüfat subyektlərinin bütün imkanları səfərbər edilərək istifadə edildiyindən məhdud hal kimi qəbul edilir. Nəticədə qiymətin aşağı düşməsi təkcə müəyyən həddə qədər mümkün olur (düzdür, təsərrüfat subyekt əgər mənfəət əldə etmək niyyətindədirsə, belə ki, dempinq zamanı əmtəə maya dəyərinə və ya bundan da aşağı qiymətlə satıla bilər) və sonradan bu qiymət endirimi mənfəət normasının aşağı düşməsinə, maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə və müflisləşmə təhlükəsinin çoxalmasına gətirib çıxara bilər. Bu səbəbdən təsərrüfat subyektləri qiymət rəqabət mühitinin və rəqabət

qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasını aşağıdakı hallarda açıq formada aparmağa üstünlük verirlər:

- autsayderin təsərrüfat subyektlərinin inhisarlarla qeyri-qiymət rəqabəti aparmaq imkanlarının olmadığı hallarda;
- bazara tam yeni məhsulla daxil olduğu hallarda;
- əmtəələrin yüksək dərəcədə standartlaşması zamanı;
- satış probleminin birdən-birə kəskinləşdiyi vaxt bazarda mövqelərini müdafiə etmək naminə.

Digər başqa problem əmtəənin keyfiyyətinin qaldırılması və daha yaxşı cəhətlərə malik olanının istehsal edilməsi ilə əlaqədardır. Çox vaxt belə yolla rəqabət üstünlüklərinə malik olmanın öz qarşısına məqsəd qoyan təsərrüfat subyektləri kompensasiya prinsipi ilə üzləşirlər. Başqa sözlə desək, daha yaxşı nailiyyətlər əldə etmək istəyi digər başqa sahələrdə boşluqların, gerimələrin meydana gəlməsi ilə nəticələnə bilər. Bu istər obyektiv, istər də subyektiv xüsusiyyətli faktorlarla əlaqədardır. Belə ki, əmtəələrin bir çox xarakterik göstəriciləri obyektiv olaraq ziddiyyətli olur, məsələn, texnikanın həmçinin istər yüksək sürətlə işləməsi, istər də maksimum enerjiyə qənaətə nail olmaq mümkün deyildir. Subyektiv faktor kimi isə alıcının istəyi, onun nəyə üstünlük verməsi çıxış edir. Bu halda təsərrüfat subyektləri məhsulunu təkmilləşdirən zaman bir nailiyyətin əldə olunması naminə digər başqasını güdaza da verə bilər. Bu da əldə edilənlərlə itirilənlər arasında fərqin müəyyən olunması tələbini qoyur. Beləliklə təsərrüfat subyekti bir sferada yüksək səmərəlilik cəhətini əldə etməklə digər başqa sferada onun azalması prosesi ilə üzləşir. Bu da bazarın bir segmentində nailiyyətin artması, digər başqa segmentin isə itirilməsi ilə nəticələnə bilər. Bu səbəbdən daxili (hal-hazırda mövcud olan resursların) və xarici (mühitin şərtlərinin) faktorların təhlili vasitəsilə çoxnömrəli rəqabət strategiyalarının olmasının zərurətə çevrir. Təsərrüfat subyekti əgər standart məhsul istehsal edərək onu reallaşdırırsa bu zaman onun strategiyası miqyasdan asılı şəkildə bazar differensiasiyası əsasında qlobaldan lokala istiqamətdə qurulur. Yox, əgər təsərrüfat subyekti nadir məhsul istehsal edərək onu reallaşdırırsa, bu zaman o, bazarın tələblərinə uyğunlaşma və ya da ki, tələbin öz

təklifinə uyğunlaşdırılması strategiyasını qurur. Beləliklə, bir çox təsərrüfat subyektlərinin strategiyaları əsasən bazar bir neçə segmentə ayrılır və bu təsərrüfat subyektləri özü-özlüyündə müvəffəqiyyətlə işləyərək bazarın müəyyən hissəsinə hakim olur. Həmin təsərrüfat subyektlərinin reallaşdırdıqları strategiya tipindən asılı şəkildə dörd tipə bölünürlər ki, onların da hər biri iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti üçün zəruridir. L.Q.Ramenski-rəqabət nəzəriyyəçilərindən biri olan iqtisadçı bunu aşağıdakı cədvəl vasitəsilə göstərmişdir.

Cədvəl 1.1

Bir çox strategiyalar yerinə yetirən təsərrüfat subyektlərin ümumi xarakteristikaları

	Kommutantlar	Patientlər	Violentlər	Eksplərentlər
1. istehsal profili	Universal	Xüsusi	Kütləvi	Eksperimental
2. Təsərrüfat subyektnin ölçüləri		Iri	Iri	
		Orta		Orta
	Kiçik	Kiçik		Kiçik
3. Təsərrüfat subyektnin davamlılığı		Yüksək	Yüksək	
	Aşağı			Aşağı
4. Etkli xərclər			Yüksək	Yüksək
		Orta		
	Aşağı			
5. Rəqabətdə gücü və faktorları	Çeviklik, çoxnömrəlilik	Xüsusi bazara uyğunlaşma (dar ixtisaslaşma)	Yüksək məhsuldarlıq	Yeniliklərin tətbiqində üstünlük

Beləliklə, bazarda bir çox tipli strategiya aparan təsərrüfat subyektləri arasında bir çox metodlarla rəqabət aparılır. Onu da qeyd edək ki, bazarda hər hansı bir tipə tam keçid və ya hər hansı bir tipin salıxdırılıb tamamilə aradan çıxarılması insan tələbatlarının müxtəlifliyi səbəbindən qeyri-mümkündür və bu da bir çox

təsərrüfat subyektlərinə hansı senqmentdə işləmələri da çox mümkün olursa orada işləmələrinə şərait yaradır. Bir çox hallarda təsərrüfat subyektləri öz strategiyalarını dəyişməyə çalışırlar və çox vaxtı da imitasiya (təqlid) olunmayan strategiyalar seçməyə sövq edirlər. Bütün bu qeyd deyilənlərə baxmayaraq əmtəə sahə bazarında rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması təkmil və qeyri-təkmil olması nəticəsini müəyyən etmək və dəqiqləşdirmək üçün bir çox meyarlar müqayisə olunaraq aşağıdakı göstəricilər üzrə parametrlərdən istifadə oluna bilər:

- əmtəə bazarının məhsul sərhədləri
- əmtəə bazarının coğrafi sərhədləri
- bazarın subyektləri
- bazarın subyektlərinin bazarda xüsusi çəkisi
- bazarın əmtəə resursu həcmi
- əmtəə bazarının strukturu
- bazara daxil olmada sədlər,
- təsərrüfat subyektinin bazar potensialı.

Bu parametrlərin istənilən hər biri ayrı-ayrılıqda miqdarca hesablanıla bilib keyfiyyət xarakteristikalarına malikdirlər ki, onların da istənilən hər birinə ayrı-ayrılıqda nəzər yetirmək vacibdir. Belə ki, bazarın əmtəə və məhsul sərhədləri iki mövqedən – tələblə bağlı olaraq istehlakla və təklifə bağlı olaraq istehsalla hesablanılır.

Rəqabət səviyyəsinin düzgün dəyərləndirilməsi praktikada dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləmək üçün qəbul edəcəyi qərarlara təsir edir. Bu səbəbdən də davamlı iqtisadi inkişafa keçid dövründə bir çox dövlətlərdə Hirşman-Herfindal indeksi (HHI), qiymətlərlə xərclər arasında fərq və mənfəətin xərc elastikliyi indikatorlarının birgə istifadəsi nəticəsində yerinə yetirilən təhlil onu göstərdi ki, mənfəətin xərc elastikliyi indikatoru bazarlarda rəqabət səviyyəsinin hesablanmasında digər başqa göstəricilərə nisbətən 95 % özünü doğruldub. Bu indikatorun digər başqalarına nisbətən istər asan hesablanması, istər də nəticəni daha dəqiq verməsinə baxmayaraq onun da çatışmayan cəhətləri vardır. Bu da

mənfəətin xərc elastikliyinin arzu edilən rəqabət səviyyəsi üçün optimal səviyyəsinin təyin olunmamasından ibarətdir. Başqa sözlə desək vacib olan şkalanı tərtib etmək mümkünsüzdür. Bütün bu çatışmayan cəhətlərə baxmayaraq mənfəətin xərc elastikliyi indikatoru rəqabət səviyyəsinin hesablanması ən tətbiq edilən indikator kimi irəli sürülür və onun köməyiylə dövlət proqramları və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliyinin artırılması və antiinhisar siyasətinin reallaşma dərəcəsi, onun səmərəliyinin dəyərləndirilməsi aparılır.

Yuxarıda qeyd deyilənləri ümumiləşdirilərək rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması vəziyyətinin hesablanması istifadə edilən göstəriciləri 3 əsas istiqamət üzrə, başqa sözlə desək bazarın vəziyyətinə, rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması intensivliyinə və rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması iqtisadi səmərəliyinə əsasən aşağıdakı qruplara bölə bilərik.

Rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması vəziyyətinin dəyərləndirilməsində istifadə edilən indikatorların bu formada qruplaşdırılması bir daha rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması vəziyyətinin təkcə bazarın iştirakçılarının sayından asılı olduğunu və bazarın tipləri üzrə məhdudlaşdığını təsdiqləyir. Lakin apardığımız təhlil bir daha onu sübut etdi ki, indiyə qədər həm nəzəri, həm də metodiki yanaşmalar müasir rəqabət mühitinin təhlil olunması və dəyərləndirilməsi üçün qənaətləndirici deyildir və onun vəziyyətini tam xarakterizə etməkdə çətinlik çəkir. Bu səbəbdən də praktikada bir çox təhlilçilər intuitiv dəyərləndirmədən də istifadə edirlər ki, bu da iqtisadi proseslərin gələcəkdə hansı şəkildə cərəyan etmələrini dəqiqliklə proqnozlaşdırmağa və baş verə bilmə ehtimalında olan dəyişikliklərin istiqamətlərini müəyyən etməyə tam şəkildə imkan vermir.

1.2. Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın rəqabət üstünlüklərini müəyyən edən başlıca amil və şərtlər

Hər bir istənilən ictimai sistemin müəyyən bir iqtisadi münasibətlər əsasında qurulması və bu münasibətlərin onun mahiyyətini, xüsusiyyətlərini açıqlamağa imkan verməsi iqtisadi fikir tarixində artıq məlumdur. Lakin bazar nə qədər özünü tənzimləyən olsa da, onun dövlət tənzimlənməsi bir çox hallarda zəruri hala çevrilir və indiki dövrdə bazar mexanizmi ilə dövlət tənzimlənməsinin optimal nisbəti olan səmərəli iqtisadi fəaliyyət sisteminin qurulmasına çalışılır. Təcrübə onu göstərir ki, iqtisadiyyatda rəqabət mühitinin səhv təşkili nəticəsində meydana gələn bir çox təsərrüfat subyektlərin inhisarçı hakimiyyəti bir çox neqativ halların meydana gəlməsinə, çox vaxt da süni qiymət artımına və bu səbəbdən də əsassız olaraq bu məhsullara görə yüksək ödənişlərin olunması hesabına alıcıların itkilərinə, ikincisi, yüksək qiymətin saxlanması üçün məhsul və xidmətlərin istehsalının məhdudlaşdırılmasına, başqa sözlə desək süni qıtlığın meydana çıxmasına, bunun nəticəsi kimi isə bir çox sahələr arasında resurs axınlarının məhdudlaşdırılmasına və nəticədə onların qeyri-səmərəli bölgüsünün yaradılmasına, nəhayət, məhsulun keyfiyyətinin və əmək şəraitinin pisləşməsinə, istehsalın texniki inkişafının səngiməsinə və s. səbəb olur. Bu səbəbdən də inhisarçılığın aradan götürülməsi və səmərəli rəqabət mühitini yaradaraq inkişaf etdirilməsi dövlətin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılması və antiinhisar sahəsində yerinə yetiridiyi tədbirlərinin icrasını bir məqsəd kimi qarşıya qoyur [52]. Bildiyimiz kimi iqtisadiyyatda rəqabət sosial-iqtisadi inkişafın təkan vericisi kimi çıxış edir və insanların təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi-təşkilati formalarına bilavasitə təsir edir. Bu səbəbdən bazarda rəqiblər arasında mövcud olan münasibət çox vaxt iqtisadi ədəbiyyatlarda və normativ-hüquqi sənədlərdə «iqtisadi rəqabət» «mübarizə», «rəqabət», və s. kimi adlarla səciyyələndirilərək bir çox iqtisadi modellərin tərkibində nəzərə alınaraq son nəticədə dövlət tənzimlənməsinin obyektinə çevrilir. Əsasən də, rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması inhisarlar tərəfindən sıxışdırılması ilə əlaqələndirilən cəmiyyətin iqtisadi və digər başqa itkiləri və ümumiyyətlə, inhisarçılığın dövlət tənzimlənməsi probleminin tədqiqinə nəzər yetirtsək bunun hələ iqtisadi təfəkkür və nəzəriyyənin yaradılması dövründən əvvələ aid olmasını və milli iqtisadiyyatın

rəqabətqabiliyyətliyinin artırılması və antiinhisar tənzimləmənin tarixi köklərinin daha qədim olmasını söyləmək olar. Dövlət hakimiyyəti formalaşmağa başladığı andan sosial-iqtisadi münasibətlərə təsir etməyə cəhd edir və bu onun qanunverici sənədlərində öz əksini tapır. Belə ki, hələ imperator Zenonun (483 il) qiymətlər barəsindəki konstitusiyasında verdiyi qərar məhz inhisarlara və onların cəmiyyətə etdiyi təsiri haqda yaranmış ilk müddəə kimi çıxış edir. O qeyd edir: «biz, əmr edirik ki, heç bir şəxs ərzaq kimi və yaxud digər başqa istifadə üçün nəzərdə tutulan hər hansı bir geyim növünə və yaxud balığa, ya da ki, hər hansı bir əşyaya inhisarçılıq tətbiq etməyə cəhd etməsin». Daha sonralar inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi ilə bağlı qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmiş və milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilmiş ilk antiinhisar qanunları kimi 1890-cı ildə ABŞ-da Şerman qanunu, 1914-cü ildə Kleyton qanunu, 1936-cı ilin Robinson-Petman qanunu qəbul olunmuş və 1950-ci ildə bu qanuna Seller-Kefover düzəlişləri qəbul olunmuşdu. Beləliklə, iqtisadiyyatda inhisarçılıq kimi qəbul edilən problemin istər cəmiyyət, istərsə də dövlət üçün səmərəli həll olunması yollarının müəyyən olunaraq tədqiqi uzun tarixi yol keçərək sonradan iqtisadçı alimlər və hüquqşünaslar tərəfindən davam etdirilmiş və bu sferada dövlət tənzimləməsinin üzrə yerinə yetirilən tədbirlərin daim təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu hiss etmiş, yerinə yetirilən tədbirlərin məcmusu isə dövlətin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətində öz əksini tapmışdır. Yerinə yetirilən araşdırmalar birmənalı olaraq qeyd etməyə şərait yaradır ki, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasəti və onun qarşıya qoyduğu məqsədlər, onlara nail olma yolları, vəzifələr, və s. bu kimi məqamlara yanaşmalar fərqlidir. Onların bəziləri üzərində dayanaraq söyləmək istərdik ki, bir çox hallarda milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətinin məqsədi kimi kiçik biznesin qorunması, başqa sözlə desək bir-birilə birləşərək iri təsərrüfat subyektlərinin meydana çıxmasına mane olma və s. çıxış edir. Bu cür məqsədlər bir çox hallarda ictimaiyyət, onun sosial-iqtisadi həyatı üçün qiymətli olmaları ilə əsaslandırılır. Bir qayda olaraq siyasətçilər bu məqsədlərə çatmaq üçün vacib olan

xərclərin, məsrəflərin həcmi haqda fikirləşmir və dövlət vəsaitləri hesabına bu məqsədlərə nəyin bahasına olursa-olsun çatmağa çalışırlar. Lakin süni şəkildə istehsalın birləşməsinə və ya da ki, əmtəə bazarlarının genişlənməsinə maneə son nəticədə neqativ hal kimi daha səmərəli istehsalçılara ziyan vura bilər və bunun özü də rəqabət prosesində onlar tərəfindən zəif istehsalçıların bazardan sıxışdırılıb çıxarılmasına mane ola bilər. Əksinə bir çox iqtisadçı alimlər (Samuelson, Klark, Kaplan, Şumpeter, və d.) bazarda iri təsərrüfat subyektlərinin mövcudluğunun vacibliyini və «səmərəli rəqabət» nəzəriyyəsini irəli sürməklə bu prosesin özünün istehsal sistemlərinin, xüsusən də onun əmək, maliyyə, istehsal, innovasiya pesurslarının səmərəliyinin artırılmasına xidmət etməsini qeyd edirlər. Ümumən, iqtisadi ədəbiyyatların bir çox hallarda inhisar sahə bazarının bir tipi olmaqla vahid satıcının bazarda təklif edilən əmtəə və xidmətin qiymətinə və onun həcminə təsiri, əmtəə əvəzedicilərinin yoxluğu, bazara daxil olmada isə ağır maneələrin olması ilə xarakterizə edilir. Lakin davamlı iqtisadi inkişafa keçid dövründə iqtisadiyyatın və iqtisadi münasibətlərin rəngarəng inkişafı artıq inhisarın özünə bir çox fərqli yanaşmaların, onların növünün, təsnifatının müxtəlifliyinin meydana gəlməsinə dəlalət etmişdir. Belə ki, patentlərin, müəllif hüquqlarının, qorunması ilə hüquqi məhdudiyyətlərə bazalaşan inhisarçılıq, uzun müddətli dövrdə orta xərclərin minimuma endirilməsi ilə bağlı yaradılan təbii inhisarçılıq, nəhayət isə, bazara ilk dəfə daxil olan və burada bir müddət hər hansı bir istənilən məhsulun vahid satıcısı olan, amma rəqabətdən qorunmaq üçün heç bir xüsusi imkana malik olmayan təsərrüfat subyektlərinin iştirak etdiyi açıq inhisarçılıq iqtisadçı alimlər tərəfindən təqdim olunsaydı belə, A. Livşits bu siyahını xeyli təkmilləşdirərək onların təsnifatının ən azı altı əsas tipini qurmuşdur [46]:

- istehsal və kapitalın təmərküzləşməsinə bazalaşan və rəqabətdən yaranan inhisarçılıq;
- elektroenergetika, kommunal xidməti, metallurgiya, dəmiryolu nəqliyyatı, və d. sahələr üçün səciyyəvi olan texnoloji (və ya təbii) intisarlara və oliqopoliyalar;

- eynitipli və istehsal edilən məhsulların differensiasiyası nəticəsində meydana gələn inhisarçılıq;
- müasir ETT-nin bu və ya digər başqa sahəsində lider olan təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılığı;
- təbii dövlət inhisarçılığı (məsələn, qeyri-elastik istehlak əmtəələrinin satışına olan inhisarçılıq, pulun emissiyasının dövlət inhisarçılığı, və s.);
- iqtisadiyyatın inzibati-amirlik tipi üçün xas olan inhisarçılıq.

Onu da qeyd edək ki, bir çox hallarda təsərrüfat subyektlərinin miqdarının çox olmasına rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması göstəricisi kimi, az olması isə hal-hazırda inhisarçılığın mövcud olması kimi dəyərləndirilir. Belə yanaşma «təkmil rəqabət» nəzəriyyəsinin təhrif olunaraq təqdim edilən bir istiqamətidir. Lakin real bazarda rəqabət heç də həmişə mövcud olan təsərrüfat subyektlərinin miqdarı ilə deyil, əksinə bu bazara daxil olma imkanlarının geniş və ya məhdudluğu ilə və bazara dövlət müdaxiləsinin səviyyəsi, onun yerinə yetirilən tədbirlərinin miqdarı, təsirliliyi və s. ilə hesablanılır. Başqa tərəfdən bazar iqtisadiyyatlı dövlətlərdə inhisarçılıq ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri səviyyəsində mövcud olan olursa, inzibati amirlik tipli və ya bazar iqtisadiyyatının tam hələ formalaşmadığı, ya da ki, yeni formalaşdığı dövlətlərdə bir çox səviyyəli «direktiv» inhisarçılıq adı altında inhisarların meydana gəlməsi də müşahidə edilir. Nəticədə isə bazar iqtisadiyyatında inhisarlar bazarda mövqeyini qiymətlərin köməyi ilə diktə edərsə, «direktiv» inhisarların hakimliyi qeyri-bazar vasitələri, xüsusən də inzibati qərarların köməyi ilə təmin olunur və bu da bir çox (istənilən səviyyədə) bürokratik aparat iştirakçılarının dövlət maraqlarından fərqlənən öz şəxsi maraq və mənafeələrini reallaşdırmaq imkanlarını artırır.

Nəzərə alsaq ki, rəqabət mühitinin formalaşdırılması və dövlətin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasəti hakimiyyətdə olan bəzi qrupların maraq və mənafeələrinə, onların mülkiyyət hüquqlarının qorunmasına yönəldilə bilər. Bu zaman isə tam haqlı olaraq prof. T.Ə. Quliyev qeyd edir ki, «maliyyə resursları, qiymətli kağızlar, dünya əmtəə bazarları və ticarət üzərində inhisarçılıq, rəqabətdə deformasiyaya uğramışdır. Bu daha çox

ayrı-ayrı inhisalçıların maraq və mənafeələrinin dövlət orqanlarının maraq və mənafeələri ilə uzlaşdıqda və onlara bu səbəbdən öz əmtəələrinin və xidmətlərinin reallaşmasına, o cümlədən də mövcud olan xammal və materialların mənbələrinə nəzarət etməsi şərtlərində, onların daha əlverişli qiymət və gömrük rejim və prosedurları ilə əldə olunmasında xüsusi fərqli hüquq verir»[43]. Bu halda isə artıq dövlət tərəfindən yerinə yetirilən milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasəti iri mülkiyyətçi və nailiyyət əldə etmiş sahibkarların maraq və mənafeələrinin əleyhinə yönəldilə bilər. Bu nöqteyi-nəzərdən dövlətin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasəti praktikada çox vaxt iri sahibkarlar tərəfindən aqressiv qarşılınır və bəzi hakimiyyət qruplarının əlində idarəetmə və mərkəzləşməyə gətirə bilən bir vasitəyə çevrilə bilər. Bu və digər başqa bir çox bir-birini tamamlayan, bəzi hallarda isə iqtisadiyyatda istər mülkiyyət hüququ, istər də rəqabət hüququ nöqteyi-nəzərindən ziddiyyət təşkil edən bir sıra problemlər inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi məsələsinə daha sistemli yanaşmağı tələb etməklə onun mahiyyətinin açıqlanmasını və indiki şəraitdə davamlı və dayanıqlı inkişaf üçün yaradacağı məsələlərin aradan götürülməsi yollarının tədqiqini tələb edir.

Ümumiyyətlə isə, iqtisadiyyatda milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar tənzimləməsinə münasibət aşağıdakı qeyd olunmuş istiqamətlərdə inkişaf etmişdir:

- bu sferada nəzəriyyənin meydana gəlməsi və onların empirik yoxlanılması istiqaməti;
- milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətin reallaşmasında və qanunvericiliyin hazırlanmasında hüquqşünaslarla bərabər bilavasitə iqtisadçı alimlərin də iştirakının artırılması istiqaməti;
- konkret olaraq milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar proseslərinin tədqiqi ilə əlaqədar elmi-nəzəri və metodiki vəsaitlərin, əsərlərin yaradılması istiqaməti.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi fikir tarixində rəqabət və inhisar nəzəriyyələri, onlara aid bir çox yanaşmalar bu gün də inkişaf etdirilərək iqtisadçı və siyasətçilərin mübahisə mövzusu olsa belə, sırf dövlət tərəfindən yerinə yetirilən antiinhisar tənzimləmə məsələsi iqtisadi nəzəriyyədən ayrı bir şəkildə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi vasitəsi kimi, müstəqil şəkildə yerinə yetirilən bir siyasət olaraq meydana gəlir. Başqa şəkildə desək, XIX əsrin əvvəllərində (1920-1930-cu illərdə) inhisarlarla əlaqədar nəzəriyyələr formalaşmağa başladığı halda, təkcə XIX əsrin sonlarına yaxın bu sadə tənzimləməyə aid tədqiqatların nəticələri öz geniş tətbiqini tapmış olur. Bu əsasən onunla izah edilir ki, iqtisadi nəzəriyyədə klassik, neoklassik, marksist nəzəriyyə tərəfdarları (Petti, Smit, Samuelson, Çemberlin, Marşall, Meyson, Şumpeter, Rudakov və b.) inhisarçılıq və onunla əlaqədar proseslərin öyrənilməsinə nəzər yetitsələr də milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətin reallaşması üçün tətbiq edilən tədbirlərin vacibliyinin dəyərləndirilməsinə cavab tapa bilmir. Başqa sözlə desək təsərrüfat subyektləri tərəfindən yerinə yetirilən bu və ya digər başqa bir hərəkətin rəqabət nöqteyi-nəzərindən təhlilinə gəldikdə bir çox hallarda onlar istər rəqabəti yaradan, istər də onu maneə olan kimi dəyərləndirilə bilər və bununlada ziddiyyətlik təşkil edir. Başqa tərəfdən milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq olaraq təsərrüfat subyektləri birləşmədən, yeni məhsulların istehsalından və innovasiyaların tətbiqindən cəzalandırılmamaq üçün imtina etmələri, əlbəttə, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətin reallaşma xərclərini azalda bilər, lakin bunun iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafı və istehlakçılar üçün nə dərəcədə əlverişli olması sualının cavablandırılması da zərurət yaradır. Bu səbəbdən bir çox hallarda milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətin və qanunvericiliyinin tətbiqindən istehlakçıların və respublika iqtisadiyyatının nə dərəcədə xeyir əldə etməsinin müəyyən edilməsi bu problemə yeni bir prizmadan, səmərəlilik və labüdlük prizmasından müqayisəli yanaşılmanı zəruri edir və biz də davamlı inkişaf nöqteyi-nəzərindən inhisarçılıq fəaliyyətinin

dövlət tənzimlənməsi məsələlərinə məhz bu prizmadan yanaşmağa cəhd edəcəyik. Birinci, onu söyləmək istədik ki, dövlət tərəfindən yerinə yetirilən milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətinin əsaslandırılmasında iqtisadiyyata hakim olma kimi qəbul edilmiş inhisarçılıq nəzəriyyəsi sonradan satılan inhisarçılığın dövlət tənzimlənməsində qabaqcıl yer tutaraq bu sferada idealogiyanın əsasını yaratmış, onun icrası üçün isə institutların və bir çox yerinə yetirilən tədbirlərin, qanunvericiliyin, tənzimləmə tətbiq edilən konkret halların dəyərləndirilməsində metod və alqoritmləri irəli çəkmişdir. Nəzərə alaq ki, 1930-cu illərin sonuna «sahə təşkilatı» adı ilə inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinə aid Meyson, Marxem, Per, Uolles, Tennant, Nikols, Makki və başqaları iqtisadi tədqiqatlar aparmış, həmçinin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar tənzimləmə ilə əlaqədar dövlət orqanı olan ABŞ-da müvəqqəti Milli İqtisadi Komitə məlumatların toplanması və təhlili sahəsində işlər görmüşdür. Daha sonra 1950-ci illərdə «sahə təşkilatı»nın iqtisadiyyata təsirinin təhlili «struktur-davranış-nəticə» modeli kimi xarakterizə edilərək bazarda satıcıların birləşməsinə üstünlük verərək Fellner (1949), Çemberlin (1929, 1956), Stiqler oliqapoliyalar haqqında tədqiqatlar yerinə yetirmiş və bu sferada Şelling (1960), Şubik (1959) bazarda gedən proseslərin nəzəri-oyun qaydalarının əsaslarını izah etməyə cəht etmişlər. Beyn (1954, 1956, 1959) bazara daxil olma ilə bağlı məsələlərə nəzər yetitmiş və «struktur-davranış-nəticə» paradikmasına sistemli və kompleks yanaşmağa çalışmışdır. Sonradan Kayzen və Tyorner tərəfindən təqdim edilən əsərdə bu paradikmanın milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar təcrübəsi geniş şərh olunmuşdur. Onlar bunu qeyd edirlər ki, oliqapoliyalasmış sahələrdə struktur birləşmələrinə qarşı sərt yerinə yetirilən tədbirlər miqyasla bağlı olaraq qənaətin əldə olunmasına əsaslansa da, bu bir çox sahələrdə bazara giriş üçün maneə olur və sahələrin iri müəssisələrinin fəaliyyətinin miqyasına təsir göstərmir, başqa sözlə desək antiinhisar tənzimləmənin və milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasının təsiri ilə kapitalın aşağı salınması heç də həmişə məhsuldarlığı azaltmır. Yox əgər azaldırsa da bu iqtisadi

nöqteyi-nəzərdən cəmiyyət və dövlət iqtisadiyyatı üçün o dərəcədə də əhəmiyyətli olmur.

Onu bildirməliyik ki, 1950-ci illərdə «struktur-davranış-nəticə» paradigmasına daha şübhəli yanaşanlar milton fridmen, sem pelsman, qarold demens, uord boumen, corc stiqler, lester tesler, don makci və b. Şaquli məhdudiyyətləri qəbul etsələr də bazarın dövlət tənzimlənməsinin üstünlüyünü söyləyirdirlər.

XIX əsrin 60-70-ci illərində «struktur-davranış-nəticə» paradigmasının təsərrüfat subyektlərinin mənfəətinin təmərküzləşmə ilə bağlı yoxlanılması bazara girişlə əlaqədar şərtləri nəzərə alan Mann (1966), Komanor və Vilson (1967), Kollins və Preston (1968-1969) və b., reklamla bağlı sayan Komanor və Vilson (1974), alıcıların marağı əsasında bazarın strukturu ilə bağlı sayan Lustgarten (1975), xarici ticarətlə bağlı Sayan, təmərküzləşmənin kritik hədd hissəsi ilə bağlı sayan Vhayt (1976) tərəfindən tədqiqatlar aparıldı. Lakin iqtisadi hüquq nəzəriyyəsinin Çikaqo məktəbinin tərəfdarları Bork, Pozner, Brouzen, və d. inhisarçılıqla əlaqədar meydana gələn bütün ictimai məsrəflərin və gəlirlərin neoklassik inhisar nəzəriyyə tərəfindən qəbul edilmədiyini vurğulayır və «struktur-davranış-nəticə» paradigmasının tərəfdarları ilə bu məktəbin nümayəndələrinin mübahisə predmetini ifadə etdirən konfrans materialları 1974-cü ildə dərc olunur. Əsasən iqtisadi hüquq nəzəriyyəsinin Çikaqo məktəbinin tərəfdarlarının yanaşması praktikada milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar tədbirlərindən imtinaya gətirib çıxara bildiyindən dövlət orqanları bu siyasətin icrasına yönəldilmiş xərclərin və bir çox yerinə yetirilən tədbirlərin iqtisadi baxımdan səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi üçün daha geniş təhlil bazasını zəruri edir və bu da antiinhisar tənzimləməni və milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasını çətinləşdirir. Bir çox iqtisadçı alimlər tərəfindən neoklassik inhisar nəzəriyyəsi tənqid edilərkən isə hətta ordinalist faydalılıq nəzəriyyəsi əsasında qeyri-qanuni əməliyyat hesab edilən istehsalçıların və istehlakçıların fərdi faydalılığının məcmusunun heç bir əsası olmadan ictimai itkiləri dəyərləndirmək üçün istifadə olunması qeyd edilir.

«Struktur-davranış-nəticə» paradigmasının xeyrinə daha bir addım 1980-cı illərdə atılaraq Benston və Fisher empirik hesablamaların nöqsanları kimi mənfəət normasının hesablanması mühasibat indikatorlarının nə dərəcədə düzgün olması, bazarda mənfəətin normasının nə qədər olmasının məqbul hesab edilməsi və s. bu kimi sualların cavablandırılmağa cəhd etmişlər. Bu sualların cavablandırılmasında fikirlərin müxtəlifliliyi son nəticədə bazarda mənfəətin hesablanmasıdan çox ayrı-ayrı sahələrdə qiymətlərin dəyişməsi əsasında tədqiqatların aparılmasına gətirib çıxardı. Daha dəqiq desək təmərküzləşmə və qiymətlərin dəyişməsi arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin olmasını təsdiq edən tədqiqatların çoxalması müşahidə olundu. Bu tədqiqatların nəticələrini ifadə edən nəşrlər sırasına «Beynəlxalq sənayenin təşkili jurnalı» (1984), «İqtisadiyyatın tənzimlənməsi jurnalı»-nı (1984) və «İqtisadiyyat və idarəetmə strategiyası jurnalı»-nı (1992) daxil etmək olar.

Rəqabət aparan bazarlar nəzəriyyəsinə gəldikdə bu problemə neoklassik inhisar nəzəriyyəsinin paradigmasından kənarlaşmayaraq bir çox inhisarçılıq məsələlərinə insan fəaliyyətinin ümumi nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən yanaşılır və bu problem rəqabət və bazarların təhlili əsasında izah edilir. Bu yanaşmanın əsas ideyası isə inhisarın digər başqa rəqibləri cəlb etməmək üçün bazarda qiyməti çox artırmayıb, əksinə isə istehsalın həcmi və qiymət səviyyəsini özünün inhisarçı mövqeyini davamlı edə bilən səviyyədə müəyyən etməsidir. Bu zaman bazarda mənfəətin azalması və qiymət müharibəsi halları olmur, fərdi tələbin elastikliyi çoxalması riski də yaranmır. Lakin bu yanaşmanın özünün də əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, o bazara zaman sərhədlərində yer almış bir proses kimi yanaşır və neoklassik inhisar nəzəriyyəsinin bazar iqtisadiyyatında real rəqabət prosesinə heç bir münasibət bildirmir.

Şübhəsizdir ki, bazar münasibətləri və milli iqtisadiyyatlar inkişaf etdikcə milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar üzrə təlimlər və doktrinalar da dəyişilməyə məruz qalır. Rəqabət və antiinhisar tənzimləmə ilə əlaqədar 100 ildən artıq irəli sürülən fikirlər indiki dövrdə də mikro və makroiqtisadi sferada tənzimləmənin mübahisə obyektı olaraq qalmaqdadır. Lakin son dövrlər antiinhisar tənzimləmənin və milli iqtisadiyyatın

rəqabətcabiliyyətinin artırılmasının normativ-hüquqi təcrübəsinə iqtisadi-nəzəri baxışların və nəzəriyyələrin təsiri get-gedə artmaqdadır. Prinsip etibarı ilə milli iqtisadiyyatın rəqabətcabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar üzrə qanunvericiliyin rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması naminə kartellərin meydana gəlməsinin, qiymətlərin artması və diskriminasiyasına, bazarda hökmran mövqenin əldə olunmasına qarşı yönəldilir. Lakin davamlı iqtisadi inkişafa keçid dövründə dövlət müdaxiləsinin optimal həddinin təmin olunması və müdaxilənin mənfi nəticələrini aşağı salmaq üçün milli iqtisadiyyatın rəqabətcabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar üzrə qanunvericiliyin tərtib olunmasında və təkmilləşdirilməsində iqtisadçı alimlərin rolu artır və belə rolun nəticələrini, bu sferada təcrübəni ifadə etdirən əsərlər bu gün də dərc edilməkdədir [53]. İqtisadçı alimlərin milli iqtisadiyyatın rəqabətcabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar tənzimləmə sahəsində nailiyyətləri əsasən təsərrüfat subyektlərin birləşmələrinin təhlilinə, üfüqi, şaquli məhdudiyyət və əlaqələrə, qiymətcəyima sahəsindəki hərəkətlərin nəticələrinin müəyyən edilməsinə yönəldilmişdir. Nəzərə alaq ki, məhz son 60 ildə nəzəri fikrin inkişafı ilə əlaqədar iqtisadçı alimlər dövlət tərəfindən yerinə yetirilən milli iqtisadiyyatın rəqabətcabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətinə və bu sferada məhkəmə qərarlarına geniş təsir etmişlər. Bir çox iqtisadçı alimlər rabitə, nəqliyat xidmətləri bazarlarının, qiymətli kağızlar bazarının, elektrik enerjisi və istilik təchizatı bazarlarının tənzimlənməsini (Eads 1975; Man və Veys 1975) əsas xətt kimi götürmüş, antiinhisar tənzimləmədə və milli iqtisadiyyatın rəqabətcabiliyyətinin artırılmasında cərimənin artırılması və zərərin üç qat ödənilməsi təcrübəsinin geniş tətbiqinin tərəfdarları olmaqla Robinson-Petmen qanununun ləğv olunması (əsasən Adelman 1949, 1949, 1959) tələbini irəli sürmüşlər. Tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadi fikir və iqtisadçı alimlər milli iqtisadiyyatın rəqabətcabiliyyətinin artırılmasına yönələn antiinhisar tənzimləməyə əsasən aşağıdakı dörd sahəsinə təsiri göstərir və bu siyasətlərin nəzəri-praktiki baxımdan təkmilləşdirilməsinə təkan vermişdir.

- birinci, təsərrüfat subyektlərin bazarda birləşməsinin məhsuldarlıqla əlaqələndirilməsi dilemması hələ də tam birmənalı həllini tapmayıb və nəzərdə tutulan birləşmədən dövlətə hər hansı bir növ ödəmə məbləğinin həcmi daim müzakirə obyektidir. Bazar hakimiyyətinin genişlənməsindən yaranan cəmiyyət üçün potensial itki ilə məhsuldarlığın çoxalması potensialı arasında seçim problemi geniş müzakirə edilsə də, nəzərə almalıyıq ki, məhsuldarlığın artırılması yolları haqda söhbət etmək ona nail olmaqdan daha asandır və nəticədə təsərrüfat subyektləri məhsuldarlığı artırmaq üçün birləşsə, lakin bu məhsuldarlığa nail edilmirsə onları yenidən geri bölmək daha çətin prosesə çevrilir.
- ikincisi, təsərrüfat subyektlərinin bazarı zəbt etmə və hegemonluq qazanma istəyin təhlilinə xeyli diqqətli yanaşma tələb edilir. Belə ki, bazarı zəbt etmə halı kimi bir çox hallarda qiymətlərin xərc səviyyəsində təyin olunması, aşağı qiymət strategiyası, başqa sözlə desək bir çox hallarda dempinq siyasəti, rəqibləri bazardan sıxışdırıb çıxardıqdan və bazara hakim olduğu haldan sonra isə qiymətləri artırma və mənfəət qazanma kimi şərh olunur. Lakin problemə belə dar mənalı yanaşma bir çox problemləri, başqa sözlə desək rəqabət aparan təsərrüfat subyektlərinin aşağı qiymət imicinin alıcılara nə dərəcədə mənfi təsir edə bilən, onları qaçırmayacaq ki, alıcılar onun məhsulunun keyfiyyətinə nəzər yetitməyəcəklərmi və s. sualları nəzərə almır. Bəzi hallarda aşağı qiymət heç də həmişə bazara hakim olmaya deyil, bazardan çıxma, başqa sözlə desək getməsinə də səbəb ola bilər və iqtisadi agentin özünü belə aparmasının məntiqi-iqtisadi izahının dəqiqləşdirilməsi tələb edilir. Bu səbəbdən antiinhisar tənzimləmə və milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılması zamanı bu məsələlərin də nəzərə alınması və düzgün iqtisadi yanaşmanın olması mütləqdir.
- üçüncüsü, bazarın həddlərinin təyin olunması məsələsi də diskussiya obyektii olaraq qalmaqdadır. İqtisadi məlumat və ədəbiyyatlarda inhisarın müəyyən olunması onun yüksək mənfəət əldə etməsi kimi fərqli cəhəti ilə

əlaqələndirilir. Lakin nəzərə alsaq ki, bir çox təsərrüfat subyektlərinin mühasibat sənədlərində mənfəətin gizlədilməsi halları baş verir və nəticədə istər dövlət orqanları, istər də iqtisadçı alimlər bazarın həddlərini müəyyən etməyə çətinlik çəkir. Bu səbəbdən bu sferada tədqiqatların aparılmasında daha dəqiq məlumatlara ehtiyac duyulur.

- dördüncüsü, iqtisadçı alimlər milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar üzrə qanunvericiliyinin tətbiqinin nəticələrinin təhlilini aparmalı və onun səmərəliliyi barədə əsaslandırılmış faktlar irəli sürməli olurlar. Bu bir çox hallarda bazarda təsərrüfat subyektlərin birləşmələri və ya bu birləşmə faktların qarşısının alınmasına bazalaşan faktlar deyil, birləşmədən əvvəl və bundan sonrakı qiymət dəyişmələrinin təhlilinə əsaslanmalıdır. Halbuki qanunvericiliyin sərt və ya mülayim olması təxmini olaraq müəyyən edilir. Başqa sözlə desək əgər qiymət dəyişməz qalırsa, deməli qanunvericiliyin daha sərt, qiymət artırsa, qanunvericiliyin daha mülayim olması sayılır.

Başqa sözlə desək qanunvericilik inhisarların növlərinin, onların dövlət tənzimlənməsi metodlarının daha dəqiq izahını verməyə cəhd edir. Beləliklə, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və antiinhisar tənzimləmə ilə əlaqədar bütün iqtisadi nəzəriyyələr dövlət tərəfindən yerinə yetirilən siyasətin nəzəri baxımdan əsaslandırılmasına yönəldilsə də nəticədə normativ xüsusiyyətli mülahizələrin, meyar və indikatorların və s. tətbiq olunmasına istiqamətlənir. Başqa sözlə desək milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və dövlətin antiinhisar siyasəti də dövlətin iqtisadi siyasətlərindən biri olmaqla antitrust qanunvericiliyə və haqsız rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması qarşısının alınması, onun aradan götürülməsinə istiqamətlənən qanunvericiliyə əsaslanır. Dövlətin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasəti rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması inkişafına, aratılmasına, təkmilləşməsinə yönəldilir. Bu səbəbdən davamlı inkişaf nöqtəyi-nəzərindən istər istehlakçıların rifahının yüksəldilməsi və istər də istehsalın genişləndirilməsi, keyfiyyətinin

artırılması, innovativ xüsusiyyət alması nöqteyi-nəzərindən milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətin səmərəliliyinin artırılması sahəsində tədqiqatlara ehtiyac duyulur.

1.3. Rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin dünya təcrübəsi və onların Azərbaycana tətbiqi mümkünlüyü

Inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsas elementi və ana xətti hər bir istənilən dövlətin iqtisadi sistemində inhisara bir anlayış kimi yanaşma mövqeyindən irəli gəlir və onun dövlət tənzimlənməsinin hansı nöqteyi-nəzərdən vacib olması əsasında qurulur. Başqa sözlə desək inhisarın bir təsərrüfat subyekti kimi fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin vacibliyi və dövlətin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətinin qurulması məhz bu yanaşma tərzində əsasında qurularaq onun idarəedici, qanunverici, və icraedici strukturlarının vəzifə və səlahiyyətlərində öz əksini tapır. Bu nöqteyi-nəzərdən hər bir istənilən dövlətin sosial-iqtisadi inkişafı, institutsional strukturu, əmək, maliyyə və təbii-resurs potensialı, dünya iqtisadi sistemində coğrafi-iqtisadi, siyasi-ideoloji mövqeyi və s. faktorların təsiri ilə formalaşan iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən olan milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasəti təcrübəsinin öyrənilməsi davamlı inkişaf yoluna qədəm qoyan Azərbaycan üçün maraqlı və vacib sayılır. Biz bu təcrübənin öyrənilməsi probleminə birinci növbədə sənayecə İEOİN, o cümlədən Avropa İttifaqı inteqrasiya blokuna daxil olan digər başqa dövlətlərin, həmçinin bizim kimi transformasiya dövrü yaşamış olan dövlətlərin bu sferadakı qanunvericiliyinin və milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətinin öyrənilməsi sahəsində yanaşmaq istərdik. Tədqiqatlar göstərir ki, inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi iki prinsip, başqa sözlə desək inhisarların ümumiyyətlə qadağan olunması və inhisarçılığa nəzərət etməklə sui-istifadə hallarının məhdudlaşdırılması prinsipləri əsasında qurulmuşdur. İstər qeyd etdiyimiz yanaşmanı, istər də bu prinsipləri əsas tutaraq xarici dövlətlərin bu sferada

praktikasıdan respublikamızda istifadə edilə bilmə məqamlarına nəzər yetitmək istərdik.

«Strukturalist model» adlandırılan Amerikan modeli fəaliyyətinin sosial-iqtisadi nəticələrindən asılı olmayaraq inhisarların bir struktur vahidi şəkilində ləğvi prinsipi əsasında yaranmışdır. Əsasən inhisarçı struktura malik olan sahənin necə olursa-olsun özünü inhisarçı kimi aparacağını təsdiqləyən bu yanaşma onun milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar tənzimləməyə məruz qalmasının vacibliyini qeyd edir. Amerikan modelində antiinhisar tənzimləmə və milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılması formaları kimi antitrust qanunvericiliyinin tətbiqi və qanun pozanların təqib olunması çıxış edir. 1890-cı ildə Şerman – ilk antitrust qanununun qəbulu formal olaraq inhisarçılığa qadağa ilə şərtləndiyindən ticarət və istehsalın məhdudlaşmasına, aşağı düşməsinə gətirə biləcək təsərrüfat subyektlərin istənilən birləşməsinə, sövdələşməni qadağan edirdi. Şermanın antiinhisar qanununun cəhətləri bunlardır.

– Bir neçə ştat arasında, o cümlədən xarici dövlətlərlə ticarətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxara bilən istənilən bir saziş, trest formasında, habelə digər başqa hüquqi şəxs şəklində ittifaqlar qeyri-qanuni elan olunur.

– Bir neçə ştat arasında, o cümlədən xarici dövlətlərlə ticarətin istənilən bir hissəsini inhisarlaşdıran və ya inhisarsızlaşdırmağa çalışan, habelə digər başqa insan və ya insanlarla inhisarlaşdırmaq üçün gizli və yaxud da açıq sazişlərə girən hər bir istənilən şəxs cinayətdə ittiham ediləcək.

Şerman qanununu tamamlamaq üçün Kleyton qanunu qəbul olundu. Kleytonun antiinhisar qanunun cəhətləri belədir:

- istehsal xərcləri ilə əsaslandırılmamış qiymət ayrı-seçkiliyi qeyri-qanuni sayılır.
- rəqib korporasiyaların səhmlərinin rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasının zəifləməsinə gətirib çıxara biləcək alışı qadağan olunur.

- hər hansı bir korporasiya rəhbərinin rəqib korporasiyasının idarə heyətinə daxil olması qadağan olunur.

Şerman qanunundan fərqləndirən bir cəhət də ondann ibarət idi ki, Şerman qanunu əsasən artıq hal-hazırda mövcud olan inhisarlara, Kleyton qanunu isə inhisarların yaranma mənbələrinə qarşı idi. Daha sonra 1950- ci ildə qəbul olunmuş Seller-Kefover qanunu Kleyton qanununun 7-ci paragrafında qeyd olunmuş müddəaya düzəliş edərək təkcə səhmlərin alışıının yox, həmçinin maddi aktivlərin də alışıının nəzərə alınmasını təsbit etdi. Həmçinin bu qanun şaquli sazişlərin bağlanmasına da məhdudiyyətlər qoydu. Sonrakı illərdə də – 1936- cı ildə robinson-petmen, 1938- ci ildə Uiler-li, 1950- ci ildə Seller-Kefover və s. bu problemə aid qanunlar qəbul olunmuşdu. Tam ciddiyyəti ilə demək olar ki, bu qanunlar bütün dünya dövlətləri üçün antiinhisar siyasətinin qurulması zamanı bir nüsxə olmuşdur və federal ticarət komissiyası haqda qanunlar yeni inkişaf mərhələsinin başlanğıcını qoyaraq müasir ABŞ-da antiinhisar tənzimləmə qanunvericiliyinin əsasını meydana gətirdi [41]. Əsas məqsəd isə bazarı daha çox təkmil rəqabət modelinə yaxınlaşdırmaqdır. ABŞ-da inhisarların fəaliyyətinə dövlət müdaxiləsinin əsas 5 istiqaməti aiddir:

- inhisarların fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq və onların mənfəətini aşağı salmaq üçün yüksək vergilərin tətbiqi;
- inflyasiyanı cilovlamaq və yüksək mərkəzləşmiş sahələrdə qiymətləri aşağı salmaq üçün məhsul və xidmətlərinin qiymətlərinə nəzarət;
- inhisarlara dövlət mülkiyyətinin tətbiqi, başqa sözlə desək onların dövlətin əlində saxlanması;
- sənayenin dövlət tənzimlənməsi yerinə yetirilir ki, bu da istehsalın həcmində, bir çox sahələrin qiymətlərinə və tənzimlənən sahələrdə təsərrüfatların bazara daxil olma və bazardan çıxmalarına nəzərət, onların fəaliyyətini müşahidə etmək imkanı verir;
- nəhayət, dövlət sahə təsərrüfat subyektlərinə qarşı antiinhisar qanununun tələblərinə müvafiq xüsusi antitrust tənzimləməni tətbiq edir.

Rəqabət mühitinin saxlanması isə özü çox mürəkkəb bir prosesdir. Bu prosesin davamlı olmasında isə ən çox buraxılan səhv ondan ibarətdir ki, zənn olunurdi ki, dövlət inhisarçılığı ləğv etdikdən sonra tənzimləmə aparılmasa da rəqabət özü-özlüyündə təbii olaraq formalaşır və bu səbəbdən tənzimləməyə ehtiyac olmayacaq. Halbuki, əsas problem də elə buradan yaranır. Inhisarların ləğvi və tənzimləmənin aparılmaması heç də həmişə rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması meydana gəlməsinə deyil, əksinə onun meydana gəlməsi üçün hətta dövlətin əvvəlkindən daha da artıq müdaxilə ediləcək qədər yüksək olan tənzimləmənin yerinə yetirilməsinə tələb etdi. Bu da istehsalçılar arasında rəqabət mübarizəsinin stimullaşdırılmasını bir vəzifə olaraq qarşıya qoydu. Əvvəllər dövlət müdaxiləsi nəticəsində əmtəə və xidmətlərin bir və ya bir neçə təminatçısı yerdə qalan digər sahələrdə yeni bazara daxil olanlar üçün öz mövqelərini möhkəmləndirməkdə, başqa sözlə desək yeni əlaqələr yaratmaq, istehsal üçün baza formalaşdırmaq və təcrübə toplamağa imkan yaradan və rəqabət aparmaq iqtidarında olmaq üçün bazarın müəyyən seqmentlərinin müdafiəyə ehtiyacı yarandı. Belə ki, ABŞ və Yaponiya hökumətləri 1994-cü ildə Yaponiyanın sığorta bazarında mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq ikitərəfli razılaşma əsasında Yaponiya bazarının «üçüncü sektor» adı ilə tanınan müəyyən hissəsini 3 il müddətinə sırf xarici kompaniyalara ayırdılar ki, Yaponiyada sığorta xidmətinin əsas sahələri xarici kompaniyalarla rəqabət aparmaq üçün açıq olsun və bu müddət ərzində heç bir yerli kompaniya bu sektora daxil olan kompaniyalarla rəqabət apara bilmirdi.

Aparılan araşdırmalardan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, dünyanın sənayecə İEÖ-ində inhisarların fəaliyyətinə dövlət təsiri bir çox dövrlərdə fərqli olmuşdur, lakin ümumilikdə bu müdaxilə və təsirlər əsasən üç istiqamət üzrə aparılmışdır, başqa sözlə desək:

- bazarların liberallaşdırılması ilə rəqabət yaradan bazar strukturlarının artırılması və ya onların aktivləşdirilməsi;
- inhisarların rentabellik və qiymət həddlərinə dövlət tərəfindən nəzarətin təşkili və icrası;

- qanunvericiliyə uyğun inhisarların ləğvi, onların meydana gəlməsinin qarşısının alınması və ya məhdudlaşdırılması üzrə aparılmışdır.

Son illər sənayecə İEO-də maliyyə və sənaye kapitalının təmərküzləşməsi tendensiyaları artmışdır və bu nöqteyi-nəzərdən bu proseslərin dövlət tənzimlənməsi də güclənməkdədir. Belə ki, Yaponiyada antiinhisar orqanların razılığı aşağıdakı hallarda tələb olunur:

- birgə idarə edilən təsərrüfat subyektnin yaradılması;
- tam təsərrüfat subyektinə və ya onun bir hissəsinə varis olma;
- tam təsərrüfat subyektnin və ya onun bir hissəsinin icarəyə götürülməsi;
- tam təsərrüfat subyektyə və ya onun əhəmiyyətli bir hissəsinə idarəedənin təyin olunması.

Ümumən isə, reqlamentləşdirmə prinsipi iki qayda üzrə – ya tam inhisarların qadağan olunması, ya da ki, rasionallıq prinsipi üzrə onların fəaliyyətinə iqtisadi siyasətin bəzi vəzifələrinin həlli üçün icazə verilməsi üzrə yerinə yetirilir. Belə ki, Almaniyada və ABŞ-da kartellərə qadağalar qoyulduğu halda, Yaponiyada onlar müəyyən müddətə və müəyyən şərtlərlə fəaliyyətdə ola bilər. Almaniyada səhmdar kapitalın əldə olunması üçün saziş bağlanmasına Federal Kartel Xidməti tərəfindən icazə tək cə saziş tərəfdarlarının birgə vəsaiti əmtəə bazarının 20% və bu zaman daha artıq hissəsinə malik olduğu halda, illik dövriyyəsi 500 mlyn. avronu keçdikdə və işçilərinin sayı 10 000 artıq olduğu halda tələb edilir. Onu da söyləmək istərdik ki, müəssisələrin birləşməsi, yenidən təşkili və onun təmərküzləşməsi ilə bağlı proseslərə AI komissiyası tərəfindən baxılaraq daxil edilmiş ərizələrə əsasən razılıq verilir. Baxmayaraq ki, 1997-ci ildə müəssisələrin birləşməsi, yenidən təşkili və onların təmərküzləşmə prosesi bu zaman əvvəlki 20 il ərzində ən pik göstəriciyə çatmışdır, 1998-ci ildə bu tendensiya daha da güclənmiş və 1997-ci ildən hələ 40%-də artıq olmuşdur. Göründüyü kimi reqlamentləşdirmə tələb edilsə belə bu istiqamətdə artım baş vermişdir.

Sənayecə İEO-də inhisarların qiymət və rentabellik həddlərinə dövlət nəzarətin təşkili və icrası bir çox dövlətlərdə fərqli yerinə yetirilir. ABŞ-da qiymətlərin 5-10% dövlət tərəfindən müəyyən edilir və onlara nəzarəti ABŞ

Ədliyyə Nazirliyinin Antitrust İdarəsi və Federal Ticarət Komissiyası tərəfindən yerinə yetirilir [36]. Əsasən bu orqanlar qiymət sövdələşmələrinə və qiymət ayrı-seçkiliyinə nəzarət edir və onlara qarşı mübarizə aparır.

Göründüyü kimi bir çox antiinhisar orqanları təkcə antiinhisar tənzimləməni deyil, həmçinin rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması, saxlanması və ona köməklik sahəsində, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı və milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılması üzrə yerinə yetirilən tədbirləri də həyata keçirir. Ümumən MDB respublikalarının antiinhisar orqanlarının əsas vəzifələri kimi aşağıdakılar qəbul olunmuşdur:

- antiinhisar qanunvericiliyinin icrasına nəzarət;
- inhisarçılıq fəaliyyətinin və haqsız rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasına mane olan halların aradan götürülməsi, məhdudlaşdırılması və qarşısının alınması;
- rəqabət və sahibkarlığın inkişafı əsasında bazar münasibətlərinin yaradılmasına köməklik;
- inhisarçılığın və haqsız rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasına mane olan halların meydana gəlməsindən istehlakçıların qanuni maraq və mənafeələrinin qorunması.

Elmi-texniki tərəqqinin təsiri ilə müasir istehsalın beynəlmiləşməsinin genişləndiyi bir vəziyyətdə beynəlxalq rəqabət mübarizəsi güclənir və dünyada yekcins sahibkarlıq mühitinin yaradılmasını təmin edə bilən vahid rəqabət qaydalarına, başqa sözlə desək bir çox dövlətlərin rəqabət qaydalarının uyğunlaşdırılmasına ehtiyac daha da artır. Bu halda isə rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması milli tənzimləmədən daha da yüksək səviyyədə tənzimləməsinin rolu artır və bu da təsərrüfat subyektlərin məhdudlaşdırıcı iş və fəaliyyətinə dövlətlərarası nəzarəti təmin edir. Hal-hazırda isə belə bir dövlətlərarası tənzimləmənin və nəzarətin yoxluğunun əsas səbəbi kimi vacib vahid, ya da ki, olduqca müvafiq, oxşar qanunverici bazanın yoxluğu, tənzimləyici orqanların statusunda qeyri-müəyyənlik, maliyyə və ixtisaslı kadr çatışmazlığı, onların bir çox nazirlik və hökumətdən asılılığıdır. Belə şəraitdə

respublikamızın səlahiyyətli dövlət orqanlarının əsas vəzifəsi kimi bir tərəfdən inhisarçılıqla mübarizədirsə, başqa tərəfdən ənənəvi təsərrüfat əlaqələrinin qurulmasına, rəqabət mühitinin saxlanmasına nail olmaqdır. Bu isə respublikamızda rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması üçün inhisarçılıq fəaliyyəti və onun dövlət tənzimlənməsinin müasir fəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsini zəruri edir.

FƏSİL II AZƏRBAYCANDA MİLLİ İQTİSADİYYATIN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ, DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycanla milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin mövcud vəziyyətinin sistemli təhlili və dəyərləndirilməsi

1991-ci ildən müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan planlı iqtisadiyyatının əvəzində azad rəqabətə üzərində qurulan bir iqtisadi sistem yaratmaqla davamlı sosial-iqtisadi inkişafı təmin edə bilən islahatların yerinə yetirilməsi sahəsində dövlət tərəfindən yerinə yetirilən tədbirlərini davam edirir. 26 ildən artıq müstəqil bir dövlət kimi respublikamızda daim gündəmdə olan önəmli məqsədlərdən biri rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması bazasında müasir tələblərə cavab verən milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətinin hazırlanması və reallaşdırılması üçün vacib olan istər normati-hüquqi, istərsə də inzibati bazanın yaradılması və təkmilləşdirilməsi olmuşdur. 1992-ci il 23 iyun tarixindən fəaliyyətə başlamış Azərbaycan Respublikasının Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsinin ilk dövlət orqanı kimi fəaliyyətinin təşkili bu istiqamətdə atılan və yerinə yetirilən tədbirlərin başlanğıc nöqtəsi idi.

Şübhəsizdir ki, rəqabət istər cəmiyyətin üzvləri, istər də iqtisadi subyektlər üçün qloballaşma zamanı xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə dövlətin iqtisadi siyasətini yerinə yetirən çox mühüm bir istiqaməti kimi yaranır. Belə olan şəraitdə rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasında dövlət orqanları hansı mexanizmlərdən istifadə edir və hakimiyyət hansı halların qarşısının alınmasına çalışır sualına cavab üçün yerli qanunvericilik və dövlət yerinə yetirilən tədbirlərini tədqiq etsək görərik ki, bu əsasən aşağıdakı istiqamətdə yerinə yetirilir.

- hakim mövqedən sui istifadənin qarşısının alınması yerinə yetirilir.
- resursların səmərəli paylanmasını təmin etmək üçün kartellərin yoxlanılır və təhqiq olunur.

- bazarda birləşmələrə nəzarət artırılır.
- istehlakçıların hüquqlarının qorunması və rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasının genişləndirilməsi üçün onun təşviqi sahəsində yerinə yetirilən tədbirlər yerinə yetirilir.

Respublikada rəqabət vəziyyətinin və milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətinin hal-hazırda mövcud olan vəziyyətinin daha düzgün qiymətləndirmək üçün onların hər birinə ayrı-ayrılıqda diqqət verək.

Respublikada milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar sahəsində yerinə yetirilən tədbirlərin ardıcılığına nəzər yetirdikdə aydın olur ki, müstəqilliyin ilk illərində, çox vaxt dövlət bölməsinin yüksək olduğu bir şəraitdə inhisarlaşma səviyyəsi də labüd olaraq yüksək qalmaqda idi. Hakim mövqe tutan təsərrüfat subyektləri digər başqa təsərrüfat subyektlərin maraq və mənafeələrini məhdudlaşdırma bilərlər və bunun üçün yerli qanunvericiliyimizə əsasən:

- bazarda qıtlığın yaradılması və ya saxlanması üçün dövrüyyədən əmtəələrin çıxarılması;
- qiymətlərin artırılması;
- alıcı üçün sərf etməyən və ya müqavilə predmetinə aid olmayan müqavilə şərtinin alıcıya bağlanması. Bu, maliyyə vəsaitlərinin, çox vaxt da xarici valyuta ilə materiala, sifarişçinin işçi qüvvəsinə məmulata, və s. verilməsinin əsaslandırılmamış tələbləri ola bilər;
- alıcının marağı olmadığı əmtəələrə aid edilən məsələlərin müqaviləyə daxil ediləsinə razılıq;
- digər başqa təsərrüfat subyektlər üçün bazara daxil olma və ya çıxma sədlərinin yaradılması;
- normativ sənədlərlə müəyyən olunmuş qiymətəmələgəlmə qaydasının pozulmasını həyata keçirməlidirlər.

Hakim mövqe tutan təsərrüfat subyektlər öz növbəsində hərraclarda qiymətlərin artırılmasına, aşağı salınmasına və yaxud saxlanmasına, qiymətlərin,

güzəştlərin, əlavələrin müəyyən olunmasına, istiqamətlənmiş müqavilələr bağlaya və razılaşdırılmış fəaliyyət apara bilər. Bundan başqa ərazi prinsipi üzrə satışın və yaxud tədarükün həcminə və satılan əmtəə çeşidlərinə görə bazarın bölməsini yerinə yetirə bilər, bazara girişi məhdudlaşdırır və ya müəyyən əmtəələrin alıcı və ya satıcıları kimi bazardan digər başqa təsərrüfat subyektləri çıxara bilər, müəyyən satıcı və ya alıcılarla müqavilə bağlamaqdan imtina edə bilərlər. Bütün bu hallar təsərrüfat subyektlərinə rəqabətə həlledici təsir etmək, digər başqa təsərrüfat subyektlərin bazara daxil olmasını çətinləşdirmək və ya başqa cür desək, onların iqtisadi fəaliyyət azadlığını məhdudlaşdırmaq imkanı verdiyindən qanunvericiliyə görə qadağan olunmuşdur. Praktikada belə bir başlıca mövqeyə malik olan təsərrüfat subyektlərin müəyyən əmtəə bazarında payı hər il müəyyən edilən son hədd kəmiyyətini ötürüb keçməməlidir və bu indiki dövrdə bazarın 35%-i dir.

Reyestrə daxil olan təsərrüfat subyektlərin siyahısı təsdiq olunduqdan sonra dövrü mətbuatda dərc olunur. İndiki dövrdə bu reyestrin yenidən təsdiqlənməsi sahəsində işlər görülür. Onu da bildirməliyik ki, əgər təsərrüfat subyekti inhisarçı kimi reyestrə daxil olunursa, bu zaman o inhisarçı hesab edilən məhsullarının nomenklaturası üzrə dövlət nəzarətində olur və belə təsərrüfat subyektlərin aşkara çıxarılmasında istər istehlakçılar, istər də yerli icra hakimiyyəti orqanları yaxından iştirak edir. Bu təsərrüfat subyektlərdə dövlət nəzarəti və dövlət tənzimlənməsi əsasən rentabellik həddi, natural ifadədə istehsalın həcmi, qiymət, satış bazarında hal-hazırda mövcud olan tələb və nəhayət, keyfiyyət istiqamətlərdə yerinə yetirilir. Bu istiqamətlərdə yerinə yetirilən nəzarət və tənzimləmənin əsas məqsədi isə, bazarda haqsız rəqabət və hakim mövqe ilə əlaqədar sui istifadə hallarının məhdudlaşdırılması, xəbərdarlıq olunması və aradan götürülməsi, dövlət tərəfindən təyin olunmuş qiymət intizamının pozulmasının qarşısının alınmasıdır.

Yerinə yetirilən araşdırmaların nəticələrinə nəzər yetitsək aydın olur ki, respublikamızda sosial-iqtisadi inkişaf və bazar münasibətlərinin get-gətə möhkəmlənməsi nəticəsində bazarda hakim inhisarların sayı azalmışdır.

Göründüyü kimi respublikada yerinə yetirilən milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasəti nəti cəsində

inhisarçı təsərrüfat subyektlərin sayı son 25 il ərzində təqribən 5 dəfə azalmışdır. Lakin indiki dövrdə yerinə yetirilən antiinhisar siyasəti inhisarların miqdarının aşağı salınması sahəsində deyil, istehlakçıların hüquqlarının qorunması sahəsində geniş vüsət alır. Belə ki, istehlakçıların hüquqlarının qorunması istiqamətlərindən biri kimi əsassız qiymət artımını aid etmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar şəraitində inhisarçı subyektlər məhsullarını tənzimlənən və azad bazar qiymətlərilə sata bilir, bu nöqteyi-nəzərdən əsassız qiymət artımının təhlilinə ehtiyac vardır. Birinci növbədə tənzimlənən qiymətlərlə satılan məhsulların siyahısına nəzər yetitsək, bunlar əsasən xalq istehlakı malları və xidmətləri, istehsal-texniki təyinatlı əmtəələrdir ki, onların da qiyməti ya sabit olaraq dövlət tərəfindən təyin olunur, ya da ki, müəyyən səviyyədə təsbit olunur. Respublikamızın müstəqilliyin ilk illərində vahid «rubl» məkanında olması, habelə MDB və digər başqa qonşu respublikalarda qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi şəraitində, respublikanın özü üçün vacib olan məhsul və malların kənara axını təhlükəsi formalaşmağa başladığından AR Nazirlər Kabinetinin «Respublikasının daxili bazarının iqtisadi qorunması haqqında» 23 aprel 1992-ci il tarixli 216 nömrəli qərarı ilə aşağıda göstərilən inhisar mövqeli məhsulların, xidmətlərin qiymət və tarifləri dövlət tərəfindən tənzimlənməsi nəzərə alınmışdır: təbii və sıxılmış qaz, neft və qaz kondensatı; ağ neft, benzin, mühərrik və soba yanacağı; istilik və elektrik enerjisi; telefon abunə haqqı; mənzil kirayə haqqları.

Hazırda inhisarçı subyektlərin qiymətlərinin süni artımının qarşısının alınması üçün onların məhsullarının qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsi bir çox üsullarla yerinə yetirilir:

- son məhsul istehsalçıların və istehlakçıların maraqları nəzərə alınmaqla inhisarçı subyektlərin məhsulunun, iş və xidmətlərin qiyməti çox yuxarıdırsa, bu zaman onun məhsuluna, iş və xidmətlərinə son hədd qiyməti müəyyən olunur. Bu hal həqiqətdə qiymətlərin dondurulmasıdır. Belə bir tədbir bazarda məhsul qıtlığı şəraitində tətbiq olunur, belə ki, azad qiymətlərin idarəolunmaz yüksək artımı sonda inflyasiyaya və sosial narazılıqlara səbəb olmaqla, həmçinin istehsalın get-gedə aşağı düşməsinə

gətirib çıxarır. Bu səbəbdən son hədd qiyməti əsasən inhisarçı mövqedə olan vacib tələbat malları və qida məhsullarına tətbiq olunur və belə təcrübə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik respublikaların çoxunda rast gəlinir.

- təsbit olunmuş qiymətlərin qoyulması.
- qiymətlərə son hədd əlavələrinin, başqa sözlə əmsalların müəyyən olunması. Yerinə yetirilən araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, 1992-ci il 2 yanvar tarixli 3 nömrəli «Qiymət və tariflərin sərbəstləşdirilməsi haqqında» Nazirlər Kabinetinin qərarına əsasən qiymət və tariflərin dövlət tənzimlənməsi sosial əhəmiyyətli istehlak malları və xidmətlərinin istehsal-texniki təyinatlı məhsulların qiymət və taiflərinə orta hesabla 2 – 6 dəfə yüksəldici əmsallar müəyyən olunmuşdu.
- rentabellik səviyyəsinin tətbiq olunması. Inhisarçı təsərrüfat subyektlərin məhsuluna rentabelliğin səviyyəsi hökumətin qərarları ilə təsdiq edilir. Rəqabət mühitinin təşkili və qorunması üçün «inhisarçı təsərrüfat subyektlərinin dövlət reyestri»-nə daxil olunmuş inhisarçı subyekt və təşkilatların məhsullarına, iş və xidmətlərinə dövlət nəzarəti Azərbaycan respublikası prezidentinin 24 dekabr 1992-ci il tarixli 377 nömrəli «inhisarçı birlik və təsərrüfat subyektlərin məhsullarının, iş və xidmətlərinin qiymət və taiflərinin dövlət tənzimlənməsi haqqında» fərmanına uyğun olaraq rentabelliyə son hədd müəyyən olunması, qiymət və tariflərin dəyişdirilməsinin qiymət orqanında deklarasiya vasitəsilə yerinə yetirilməsinəyə başlandı. Onların ölçüsü 1994-1995- ci illərdə 10 %-dən (süd və süd məhsulları, neft emalı sənayesinin məhsulları) 50 %-ə qədər təşkil edirdi. Rentabellik səviyyəsinin təyin olunması həmçinin bir çox məsələlərin meydana gəlməsinə də səbəb olur. Belə ki, inhisarçı subyektlər öz məhsullarının tam maya qiymətini süni olaraq artırmaqla mənfəətini artırmağa nail olurdu. Bunun qarşısını alınması üçün ar nazirlər kabineti tərəfindən 1996-cı ildə məhsulun, iş və xidmətin, maya dəyərində

daxil olan xərc maddələrinin siyahısı təsdiqləndi və süni maya dəyərinin artırılması hallarının aradan götürülməsinə nail olundu.

Beləliklə mənfəətə daxil olmalı xərc maddələri, məsələn, ezamiyyət xərcləri, işçilərin mükafatlandırılması və s. artıq maya dəyərinin tərkibində göstərilirdi və nəticədə, rentabellik həddinin təyin olunması qiymət artırılmasının qarşısını aldı. Buna nəzarət üçün isə bəyannamələrin tətbiqi aparılır. Belə ki, vergi və antiinhisar orqanları tərəfindən inhisarçı subyektlərin məhsullarının qiymətlərinə və o cümlədən, xərc maddələrinə bəyannamələrlə nəzarət təşkil olunur. Lakin rentabelliğin son həddinin və bəyannamələrin tətbiq olunmadığı xüsusi hallar da hal-hazırda mövcuddur. Belə ki, iqtisadiyyatın innovasiyon inkişaf yoluna qədər qoyması və bu istiqamətdə qəbul edilmiş bir çox dövlət qərarlarına əsaslanmaqla bildirməliyik ki, texniki-tərəqqinin stimullaşdırılması, istehsal həcmının artırılması üçün rentabellik səviyyəsinin və bəyannamələrin tətbiq olunmadığı xüsusi halları qruplaşdırmaq olar: müqayisəli keyfiyyətdə məhsul istehsalının natural ifadədə keçən ilin uyğun dövrü ilə müqayisədə cari ilin əvvəlində həcm artımına nail olunubsa; yüksək səmərəli yeni məhsulun seriyalı istehsalında 2 il ərzində ona rentabelliğin məhdudlaşdırılması tətbiq olunmur; potensiallaşdırılmış yeni məhsul istehsal olunursa 3 il müddətində ona məhdudlaşdırılma tətbiq olunmur; məhsulların hal-hazırda mövcud olan qiymət səviyyəsi və istehlak keyfiyyətinin saxlanması şərtlə resurslara qənaət texnologiyasının tətbiqi halında; məhsulların material tutumluluğunun aşağı salınması hesabına maya dəyərini aşağısalmaqda; model cəhətləri, parametrlərin, xammalın, materillərin və s. digər başqa növlərinin (qiymət və keyfiyyəti əsasən) tətbiqi ilə bağlı sərbəst qiymətlərin yüksəldilməsi deklarasiya olunmur və s. Bu isə bir tərəfdən innovasiyaların çoxalmasına stimula versə də, başqa tərəfdən onların qiymətlərinin kəskin şəkildə yuxarı olması problemini yaradır. Onu da bildirməliyik ki, bu artıq bir çox respublika iqtisadiyyatlarında təsirsiz olmur. Xarici respublikaların, çox vaxt da Avropa Birliyi dövlətlərinin indiki dövrdə bu sahə ilə əlaqədar qanunvericiliklərində apardıqları bir çox dəyişikliklər məhz avrozona məkanında patent sahəsində xərclərin aşağı

salınması sahəsindədir və bunun üçün patentlərin vahid bir mərkəzdən təsdiqlənməsi üçün AB dövlətləri arasında razılaşdırılma aparılır.

Inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, qarşısının alınması, aradan götürülməsi əmtəə və xidmətlər bazarında rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması qorunmasının, inkişafının əsasını təşkil edən yerinə yetirilən tədbirlərdəndir.

Bu da bir çox hallarda milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar fəaliyyəti, istehlakçıların hüquqlarının qorunması və reklam haqqında qanunvericiliyə əməl olunması ilə əlaqədar görülmüş işlərdə öz əksini tapır və yerinə yetirilən araşdırmalardan məlum olur ki, son illərdə bu sferada yerinə yetirilən yerinə yetirilən tədbirlərin sayı artmışdır.

Hakim mövqedən sui istifadə hallarının aşkarlanması ilə əlaqədar respublikada yerinə yetirilən tədbirlərə nəzər yetitdikdə bir mənalı aydın hissə olunur ki, son illər inhisarcı təsərrüfat subyektlərin sayı azalır, lakin onlara qarşı tətbiq edilən sanksiyalar və maliyyə cərimələri isə artır. Bu da yerinə yetirilən tədbirlərin keyfiyyətinin artırılmasına və nəzarətin çoxalmasına işarədir. Son illərdə respublikamızda inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimləməsi sahəsində uyğun dövlət orqanlarının fəaliyyəti xeyli intensivləşmişdir. Belə ki, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasəti və istehlakçıların hüquqlarının qorunması orqanları tərəfindən inhisarçılıq fəaliyyətinin, haqsız rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması qarşısının alınması, məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması, əmtəə və xidmət bazarlarında rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması, istehlakçıların hüquqlarının və qanuni maraq və mənafeələrinin qorunması, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar, reklam, istehlakçıların hüquqlarının qorunması haqqında qanunvericiliyə, ictimai iaşə, məişət, istehlak bazarında ticarət, və digər başqa növ xidməti qaydalarına riayət olunmasına nəzarət üçün - 2016-ci il ərzində 2975 yoxlama və araşdırma aparılmış və 2682 halda qanun pozuntusu müəyyən olunmuşdur.

Əlbətdə inhisarçılıqın aşkara çıxarılması bu problemin həll olunmasının ilkin şərtidir. Əsas məsələ bu halların gələcəkdə təkrarlanmaması üçün vacib praktiki yerinə yetirilən tədbirlərin görülməsidir.

Respublikada rəqabət mühitinə mənfi təsir edən inhisarçılığın əsas növlərindən biri kimi maliyyə inhisarçılığını söyləmək olar ki, burada da bank sektorunda iki -Azərbaycan Beynəlxalq Bankı və Kapital Bankları etmək olar ki, onlar da bank sektorunda əsas yer tutmaqla birlikdə bazarın 50%-dən artıq hissəsinə nəzarət edir. Respublikamızda qlobal maliyyə institutlarından olan (məsələn, HSBC, CİTİBANK) kimi qurumların hələ də yoxluğu respublikada rəqabət mühitinin bu sferada zəif olmasını ifadə edə bilər. Başqa tərəfdən beynəlxalq ticarətə yardım olunması üçün respublikamızda dünyanın aparıcı banklarının filiallarının yoxluğu və bu sferada qlobal rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması mexanizmlərinin yoxluğu respublikada yüksək bank xidməti xərcləri və ticarətdə yüksək maliyyə haqlarının əsas səbəbi hesab edilə bilər.

Inhisarçılıq fəaliyyətinin və rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması respublika iqtisadiyyatına təsirini daha geniş müəyyən etmək üçün istehsalçıların maraq və mənafeələrinin qorunmasına da diqqəti artırmaq vacibdir. Məlumdur ki, ixrac bazarlarında proteksionizmin səviyyəsi respublikanın ticarət sahəsində rəqabətliliyə təsir edən əsas faktorlardandır. Məhz bu səbəbdən də dövlət hər şeydən qabaq qiymət mexanizminin bir daha təkmilləşdirilməsi vasitəsi ilə daxili bazarın yerli istehsal hesabına ödənilməsinə və daxili bazarın formalaşmasına səy etməlidir. Heç də gizli deyildir ki, maliyyə böhranında idxal hesabına istehlak edilən malların qiymətləri yerli istehsala xərclərindən dəfələrlə azdır. Bu səbəbdən də qiymət və tariflərin dövlət tənzimlənməsi mexanizminə bir tərəfli deyil, həm də kompleks qaydada, sistemli şəkildə yanaşmalıdır. Başqa sözlə desək ancaq idxal qiymətlərinə deyil, həmçinin ixrac qiymətləri də nəzərə alınmalıdır. Son illər respublikamızın əsas ixrac bazarları üzrə yerinə yetirilən təhlil və qiymətləndirmələr bu sferada da bir çox çətinliklərin və problemlərin olduğunu bildirir. Bu zaman respublikamızın ixracda rəqabət imkanlarının aşağı salınması

müşahidə olunur. Hazırda respublikamızın ixrac bazarlarında tətbiq edilən daha yüksək proteksionizm səviyyəli respublikalar siyahısına Livan, Norveç, Mərakes, Islandiya, və İsveçrə daxildir. Bu dövlətlərdə tətbiq edilən proteksionizm səviyyəsi 216-396% civarındadır. Ümumilikdə isə respublikamızın ixrac bazarı üzrə 37 advalor tarif ekvivalenti ilə ifadə olunmuş 50%-dən artıq proteksionizm səviyyəsi tətbiq edilir. Azərbaycan üçün daha asan çıxışın hal-hazırda mövcud olan bazarlar kimi ənənəvi MDB respublikalarının bazarlarını, o cümlədən Belarus, Gürcüstan, Qazaxıstan, Ukrayna, Qırğızıstan, Türkmənistan, Moldova, Rusiya, Tacikistan, və Özbəkistanı, digər başqa respublikalardan isə Avstraliya, Liviya, Çin, Malayziya, Honkonq və Sinqapuru aid etmək olar. Yerinə yetirilən təhlil göstərir ki, respublikamızın qeyri-neft məhsullarının xarici bazarlara çıxışı sahəsində hal-hazırda mövcud olan problem və maneələrə Azərbaycan məhsullarına qarşı ixrac bazarlarında digər başqa dövlətlərin təchizatçıları tərəfindən kəskin və bəzi hallarda isə qeyri-sağlam rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması olması, respublikamızın qeyri-neft ixracı AB-nin ümumi güzəştlər sistemi sxemi ilə böyük güzəştlər əldə etmək hüququ olsa da, hazırda bu güzəştlərdən istifadəsinin xeyli aşağı olması aiddir. Rusiya və MDB respublikaları bazarlarına çıxış azad ticarət sazişlərinə əsaslandığından Rusiya və Qazaxıstanla spirt və tütün məmulatları üzrə istisnalar hələlik hal-hazırda mövcud olsa da, 2012-ci ildə bu istisnalar ləğv edilmişdir.

Yerli istehsalçılarımızın xarici bazarlarda, xüsusən də qərbdə bir çox sektorlar üzrə hal-hazırda mövcud olan qaydalara, çox vaxt da sağlamlıq, keyfiyyət, texniki standartlar və təhlükəsizlik məsələlərinə lazımı şəkildə əməl etmədiyindən, malın mənşəyinin müəyyən olunması, texnoloji tələblərə əməl edilməsi və tələb edilən sənədlərin əldə olunmasındakı çətinliklər, həm də bunun üçün lazımı xərclərin yüksək olması və ya yerli istehsalçıların xarici bazarlara səmərəli çıxış imkanları olmadığından problem və sədlərin sayı artır. Xüsusilə, standartlaşma sahəsindəki hal-hazırda mövcud vəziyyət respublikamızda istehsal edilən mallarının qərb bazarlarına çıxışda başlıca maneə olduğundan standartlaşma sisteminin təkmilləşdirilməsi çox vacibdir. Digər başqa problem dövlət inhisarında olan dəmir

və avtomobil yolu infrastrukturunun dünya standartlarına baxımından səviyyəsinin aşağı olmasıdır və bu iqtisadiyyat üçün problem yaradan əsas səbəblərdəndir.

2.2. Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların makroiqtisadi xarakteristikası

Respublikamızda dövlətin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar fəaliyyəti əsasən iki istiqamətdə aparılır. I istiqamət çoxluq təşkil edən və inhisarçılıq vacib hesab edilməyən bazarlarda milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar qanunvericiliyi əsasında həyata keçirldiyi halda, ikinci istiqamət təbii inhisarların dövlət tənzimlənməsidir ki, dövlət tərəfindən onların iqtisadi davranış və fəaliyyətinə nəzarət etməklə bərabər hal-hazırda mövcud olan mütləq hal kimi qəbul edilir. Təbii inhisarlar istehsalın texnoloji cəhətindən irəli gələrək rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunmadığı bazarda əmtəənin (xidmətin, işin) tələbini ödəmək üçün istehsalını yerinə yetirən təsərrüfat subyekti və ya təşkilatlardır. Təbii inhisarların məhsulları, xidmətləri digər başqa əmtəə və xidmətlərlə əvəz edilə bilməyən olduğundan onlara tələb daim var və bu qiymət dəyişməsindən asılı olmayaraq demək olar ki, dəyişməz qalır. Bu səbəbdən də təbii inhisar sahələri çox vaxt dövlətin mülkiyyətində qalır və belə sahələrə kommunikasiya, enerjidaşıyıcılar, nəqliyyat, rabitə xidmətləri, və s. sahələri aid olunur. Inhisarın hal-hazırda mövcud olduğu sahələrdə qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi davamlı iqtisadi inkişafa keçid dövründə çox ziddiyyətli və həmçinin praktiki əhəmiyyət kəsb edən bir prosesə çevrilmişdir. Belə ki, bir tərəfdən dövlət xarici iqtisadi mövqeyinə və milli iqtisadiyyatı sərhədlərində sosial vəziyyətinə mənfi təsir edə bilən inflyasiyanı aşağı salmağa və sosial-iqtisadi vəziyyəti sabit saxlamağa çalışaraq bir çox təbii inhisar sahələrində (su və qazın, elektrik enerjisinin qiymətlərini, poçt-teleqraf, dəmiryol xidmət tariflərini və s.) qiymətləri tənzimləyir, başqa tərəfdən isə dövlət təsərrüfat subyekti olan və yaxud da

iqtisadiyyatda əsas rola malik olan inhisarın mənafeyinin müdafiəsinə çevrilir. Bu zaman qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi istər milli iqtisadiyyatın inkişafında daxili tələbata, istər də inhisarların maraqlarını və dünya bazarlarında onların mövqeyini müdafiə etmək, onların innovasiyalı struktur irəliləyişlərini, dəyişikliklərini, yüksək artım sürətini stimullaşdıran yerinə yetirilən tədbirlərə əsaslanmalıdır. Bu səbəbdən də dünya təcrübəsinə əsaslanaraq inhisar sahələrində qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi metodları kimi qiymətlərin əmələgəlməsi prosesinə bilavasitə dövlət müdaxiləsi, təsbit olunmuş güzəştli və sabit qiymətlərin təyin olunması, rentabellik həddinin qoyulmasını və qiymətlərə dövlət nəzarəti və s. aid etmək olar. 1996-1997-ci illərdə Respublika iqtisadiyyatında rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması inkişafının vəzifəsi istehsalın təmərküzləşməsinin aşağı endirilməsi və bütün sahələrin inkişafı üçün vacib şəraitin yaradılması hesab edilir. Bunun üçün isə təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinə dövlət nəzarəti və dövlət tənzimlənməsi sisteminin yaradılmasına aid yerinə yetirilən tədbirlər həyata keçirildi. 1996-cı ildə AR Nazirlər Kabinetinin 109 nömrəli qərarı ilə «AR təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi qaydaları haqqında» əsasnamə təsdiq olundu. Lakin bu əsasnamə təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsini sahəsində ilk yerinə yetirilən tədbirlərdən biri olduğu üçün artıq «Təbii inhisarların tənzimlənməsi» haqda qanun qəbul olundu. Nəticədə təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi üsulları kimi qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsi; mütləq xidmət edilməli olan istehlakçı qrupların və onların tələbatının tam ödənilməsi qeyri-mümkün olduqda, təminatın minimum həddinin müəyyən olunması; əmtəə istehsalının həcmnin müəyyən edilmiş indikatorlarına əməl olunmasının təmin olunmasından başladı. Təbii inhisar subyektlərinin qiymət və tariflərinin iqtisadiyyatda və onun inkişafında, rəqabətqabiliyyətliliyin təminində bilavasitə təsirini nəzərə alaraq dövlət onların fəaliyyətinə nəzarəti artırmağa başladı və nəticədə də, təbii inhisar subyektləri dövlətin tənzimlənmə orqanlarının göstərişlərini, qərarlarını və tələblərini icra etməyə və müəyyən edilmiş formada və qaydada fəaliyyəti haqqında cari hesabatı, maya dəyərinin əmək və maddi məsrəflərinin kalkulyasiyanı və qiymətlərin

səviyyəsini, kapital qoyuluşu layihələrini və mülki hüquq müqavilələrini və təsərrüfat əlaqələri haqqda məlumatları istər vergi orqanlarına, istər də inhisarçılıq tənzimləyən İqtisadiyyat Nazirliyinə təqdim etməyə məruz olurlar. Bazar iqtisadiyyatında dövlət tənzimləmə orqanları tərəfindən konkret təbii inhisar subyektini tənzimləmək üçün nəzərdə tutulan və sərf edilən məsrəflərin səmərəliliyi qiymətləndirilir. Əsasən isə əmtəələrin istehsal xərcləri, o cümlədən əmək haqqı, xammal və materialların qiyməti, qaimə xərcləri; vergilər və tədiyyələr; ayrı-ayrı istehlakçı qrupların əmtəələrin istehsal edildiyi yerə yaxınlığı və uzaqlığı; istehsal edilən əmtəələrin keyfiyyətinin istehlakçıların tələbinə uyğunluğu və digər başqa bu kimi göstəricilər nəzərə alınır. Həmçinin təbii inhisar subyektinin bir çox qiymətlər üzrə əmtəələrin satışından əldə ediləcək mənfəət proqnozlaşdırılaraq vacib hallarda dövlət dotasiyası və köməyinin digər başqa yerinə yetirilən tədbirləri də nəzərdə tutulur. Təbii inhisarların əsasən dövlət mülkiyyətində olması səbəbindən onların əsas istehsal fondlarının qiyməti, investisiyaya tələbatları, amortizasiya ayırmaları kimi məsələlər vaxtaşırı gündəmə gətirilərək müzakirə edilmişdir. Ümumən, 15 dekabr 1998-ci ildə «Təbii inhisarlar haqqında» AR qanununa əsasən təbii inhisarlarının fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi uyğun yerli özünüidarəetmə orqanları və icra hakimiyyəti tərəfindən yerinə yetirilir. Hazırda telefon abonent haqqı, bütün enerji daşıyıcıların qiymətləri, nəqliyyat tarifləri, istilik təchizat xidmətləri və əsas kommunal xidmətləri tarifləri təbii inhisarların fəaliyyət sahələri olduğundan dövlət tərəfindən tənzimlənilir. Qeyd etməliyik ki, təbii inhisar sahələrində qiymətlərin təyin olunması və dövlət tənzimlənməsi digər başqa inhisar sahələrindən fərqlidir. Qloballaşmanın təsirini və rəqabətqabiliyyətliliyinin təminini nəzərə alınmaqla təbii inhisara aid edilən infrastruktur sahələrinin qiymətlərinin dünya bazar qiymətlərinə yaxınlaşdırılması və müəyyən əhali qrupları üçün dövlətin güzəşt və dotasiyalarının get-gedə aşağı salınması və ləğvinin yerinə yetirilməsinəsi yerinə yetirilir. Bu səbəbdən hazırda onların ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində yerinə yetirilən tədbirlərə əl atılır. Ümumilikdə bu proseslər sosial-iqtisadi həyatda öz izini qoymaqla təbii inhisar sahələrinin fəaliyyətinin dövlət dövlət tənzimlənməsini spesifik edir.

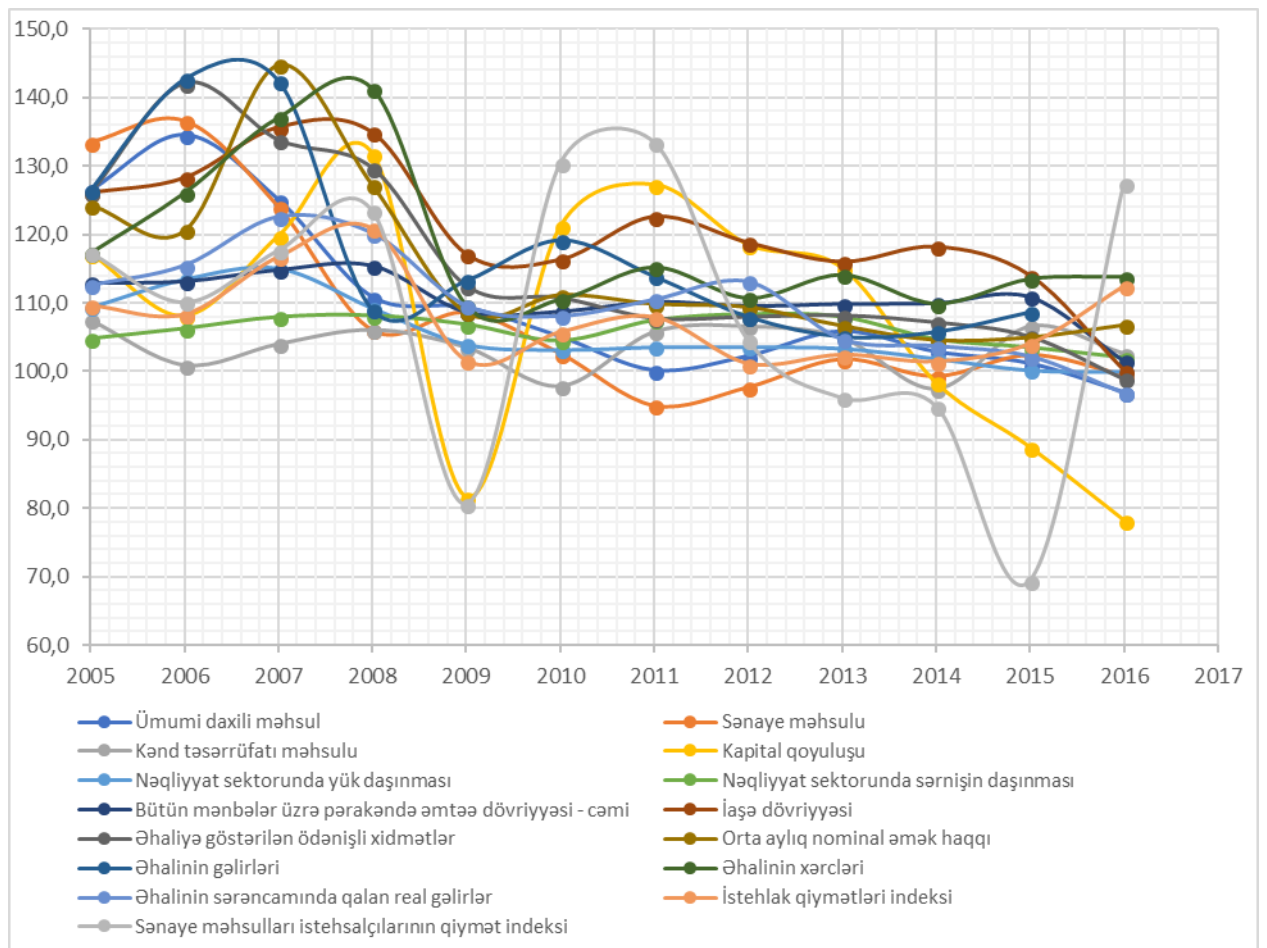
2.3. Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin imkan və potensialın xarakteristikası

Qeyd edək ki, tədqiq olunan 2005– 2016– cı illər ərzində əsas makroiqtisadi göstəricilərin illik orta artım tempi 3,6%– dən (kənd təsərrüfatı məhsulu) 20,7%– ə qədər (iaşə dövriyyəsi) dəyişmişdir. Ümumən isə ÜDM orta illik artım tempi 10,0%, sənaye məhsullarının istehsalının orta illik artım tempi 8,9%, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının orta artım tempi– 3,6%, iqtisadiyyata kapital qoyuluşunun orta illik artım tempi – 8,8%, nəqliyyat sektorunda yük daşımaların ümumi həcmnin orta illik artım tempi – 5,6%, nəqliyyat sektorunda sərnişin daşımaların ümumi həcmnin orta illik artım tempi 6,1%, bütün mənbələr üzrə pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin həcmnin orta illik artım tempi 10,5%, iaşə dövriyyəsinin ümumi həcmnin orta illik artım tempi – 20,7%, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin dövriyyəsinin ümumi həcmnin orta illik artım tempi – 15,9%, iqtisadiyyatda orta aylıq nominal əmək haqqının səviyyəsinin orta illik artım tempi – 14,9%, əhalinin gəlirlərinin ümumi orta illik artım tempi – 18,1%, əhalinin xərclərinin ümumi orta illik artım tempi – 18,3%, əhalinin sərəncamında qalan real gəlirlərinin orta illik artım tempi – 10,9%, istehlak qiymətləri indeksinin orta illik artım tempi – 7,7%, sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymət indeksinin orta illik artım tempi – 8,8% olmuşdur.

Bu 2005– 2016–cı illər ərzində əsas makroiqtisadi göstəricilərin illik orta artım tempinin maksimum səviyyəsi 7,5% – dən (kənd təsərrüfatı məhsulu) 44,8% – ə qədər (iqtisadiyyatda orta aylıq nominal əmək haqqı) dəyişmişdir. Ümumən isə əsas makroiqtisadi göstəricilərin illik orta artım tempinin maksimum səviyyəsi aşağıdakı illərə təsadüf edirdi.

Ümumi daxili məhsulun orta illik artım tempinin maksimum səviyyəsi 2006– ci il (34,5%), sənaye məhsullarının istehsalının 2006– ci il (36,5%), kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının orta illik artım tempinin maksimum səviyyəsi 2006 – ci il (34,5%), iqtisadiyyata kapital qoyuluşunun artım tempinin maksimum səviyyəsi 2008 – ci il (31,8%), nəqliyyat sektorunda yük daşımaların ümumi həcmnin artım

tempinin maksimum səviyyəsi 2007– ci il (15,1%), nəqliyyat sektorunda sərnişin daşmaların ümumi həcmnin artım tempinin maksimum səviyyəsi 2014 – ci il (8,4 %), bütün mənbələr üzrə pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin həcmnin artım tempinin maksimum səviyyəsi – cəmi 2008– ci il (15,5%), iaşə dövriyyəsinin ümumi həcmnin artım tempinin maksimum səviyyəsi 2007– ci il (35,7%), əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin dövriyyəsinin ümumi həcmnin artım tempinin maksimum səviyyəsi 2006 – cı il (42,1%), iqtisadiyyatda orta aylıq nominal əmək haqqının artım tempinin maksimum səviyyəsi 2007 – ci il (44,8%), əhalinin gəlirlərinin ümumi artım tempinin maksimum səviyyəsi 2007 – ci il (42,7%), əhalinin xərclərinin ümumi artım tempinin maksimum səviyyəsi 2008 – ci il (41,3%), əhalinin sərəncamında qalan real gəlirlərinin artım tempinin maksimum səviyyəsi 2007 – ci il (22,6%), istehlak qiymətləri indeksinin artım tempinin maksimum səviyyəsi 2008 – ci il (20,8%), sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymət indeksinin artım tempinin maksimum səviyyəsi 2011 – ci il (33,5%) olmuşdur.

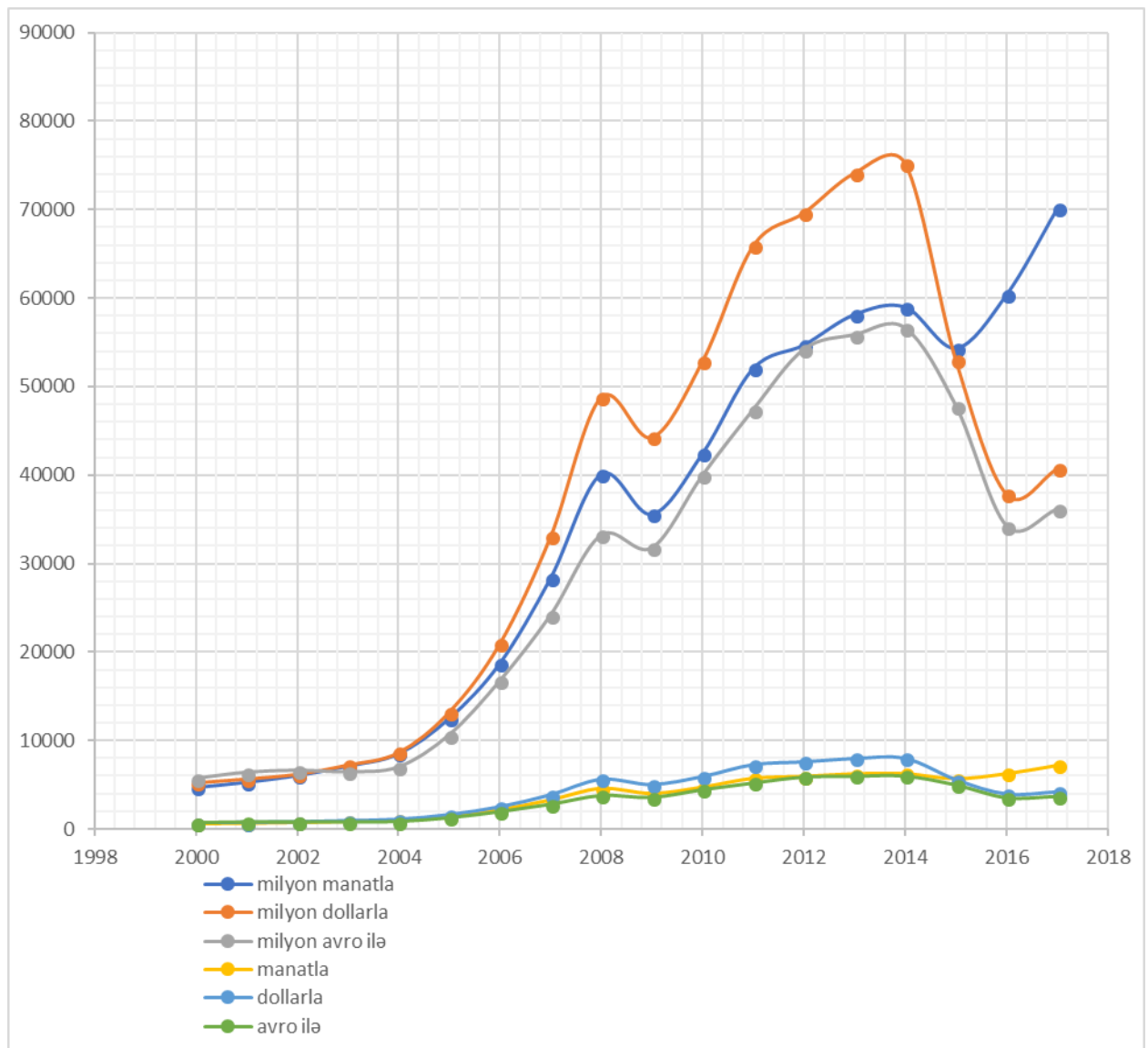


Qrafik 2.1. Makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası

Cədvəl 2.1.
Əsas sosial - iqtisadi göstəricilərin indeksləri (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

	ÜDM	Sənaye	Kənd təsərrüfatı	Kapital qoyuluşu	Nəqliyyatda yük daşması	Nəqliyyatda sərnişin daşması	Pərakəndə ticarət	İaşə	Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər	Nominal əmək haqqı (orta aylıq)	Əhalinin gəlirləri	Əhalinin xərcləri	Əhali-nin sərən- camın-da qalan real gəlirlər	İQİ	Sənaye məhsul- ları istehsal- çıların qiymət indeksi
2005	26,4	33,5	7,5	17,2	9,4	4,8	13,0	26,1	26,1	24,3	22,3	17,3	12,6	9,6	17,3
2006	34,5	36,6	0,9	8,1	13,5	6,3	13,2	28,3	42,1	20,6	26,5	26,1	15,5	8,3	10,1
2007	25,0	24,0	4,0	19,8	15,1	8,0	14,9	35,7	33,8	44,8	42,7	37,1	22,6	16,7	17,7
2008	10,8	6,0	6,1	31,8	9,3	8,2	15,5	34,9	29,7	27,2	42,4	41,3	20,2	20,8	23,4
2009	9,3	8,6	3,5	-18,4	4,0	6,9	8,7	17,1	12,5	8,6	9,0	9,6	9,6	1,5	-19,4
2010	5,0	2,6	-2,2	21,2	3,2	4,5	8,8	16,3	10,8	11,2	13,3	10,5	8,1	5,7	30,5
2011	0,1	-5,0	5,8	27,3	3,6	7,5	10,2	22,6	7,8	9,9	19,2	15,2	10,5	7,9	33,5
2012	2,2	-2,3	6,6	18,5	3,6	8,4	9,6	18,8	8,0	9,4	13,9	10,7	13,1	1,1	4,5
2013	5,8	1,8	4,9	15,1	3,4	8,0	9,9	16,0	8,2	6,7	8,0	14,1	4,7	2,4	-3,9
2014	2,8	-0,7	-2,6	-1,7	1,9	4,7	10,0	18,2	7,2	4,6	5,1	9,9	3,7	1,4	-5,1
2015	1,1	2,4	6,6	-11,1	0,2	3,5	10,9	14,0	5,1	5,0	5,8	13,5	2,2	4,0	-30,6
2016	-3,1	-0,5	2,6	-21,8	0,0	2,0	1,5	0,1	-1,1	6,8	8,7	13,8	-3,2	12,4	27,5

Tədqiq olunan 2017/2000-ci illərdə ÜDM manat ilə səviyyəsi 14,87 dəfə artaraq 70135,1 milyon manata çatmışdır. 2017/2005-ci illərdə 6,60 dəfə, 2017/2010-cu ilə nisbətən 1,65 dəfə, 2017/2015-ci illərdə 1,29 dəfə artmışdır. ÜDM dollar ilə səviyyəsi 7,73 dəfə artaraq 40750,1 milyon dollara çatmışdır. 2017/2005-ci illərdə 3,08 dəfə artmışdır, 2017/2010-cu illərdə 2017/2015-ci illərdə 23 % azalmışdır. ÜDM avro ilə səviyyəsi 6,35 dəfə artaraq 36109,3 milyon dollara çatmışdır. 2017/2005-ci illərdə 3,41 dəfə artmışdır. 2010-cu illərdə 10 % 2015-ci ilə nisbətən 24% azalmışdır.



Qrafik 2.2. ÜDM müxtəlif valyutalar üzrə dinamikası

Bu 2017/2000 illərdə adambaşına düşən ÜDM-in manat ilə səviyyəsi 12,15 dəfə artaraq 7205 manata çatmışdır. 2017/2005-ci illərdə 4,82 dəfə, 2017/2010-cu ilə nisbətən 1,52 dəfə, 2017/2015-ci ilə nisbətən 1,26 dəfə artmışdır. Adambaşına düşən ÜDM dollar ilə səviyyəsi 6,32 dəfə artaraq 4186,3 dollara çatmışdır. 2017/2005-ci illərdə 2,65 dəfə artmışdır. 2017/2010-cu illərdə 29 % və 2017/2015-ci illərdə 25 % azalmışdır. ÜDM avro ilə səviyyəsi 5,19 dəfə artaraq 3709,5 dollara çatmışdır. 2017/2005-ci illərdə 2,93 dəfə artmışdır. 2017/2010-cu illərdə 17%, 2017/2015-ci illərdə 26% azalmışdır.

Bu 2017/2000-ci illər ərzində dolların məzənnəsi 1,92 dəfə artaraq 1,7211 manata çatmışdır. Bu göstərici 2017/2005-ci ilə nisbətən 1,82 dəfə, 2017/2010-cu ilə nisbətən 2,14 dəfə, 2017/2015-ci ilə nisbətən 1,68 dəfə artmışdır. 2017/2000-ci illər ərzində avronun məzənnəsi 2,34 dəfə artaraq 1,9423 manata çatmışdır. Bu göstərici 2017/2005-ci ilə nisbətən 1,64 dəfə, 2017/2010-cu ilə nisbətən 1,83 dəfə, 2017/2015-ci ilə nisbətən 1,71 dəfə artmışdır.

Cədvəl 2.2
2000-2017-ci illər ərzində Azərbaycanda ÜDM -in artımı

	milyard manat	milyard dollar	milyard avro	min manat	min dollar	min avro	1\$= manat	1avro= manat
2000	4,72	5,27	5,69	0,59	0,66	0,72	0,89	0,83
2001	5,32	5,71	6,37	0,66	0,71	0,79	0,93	0,83
2002	6,06	6,24	6,60	0,75	0,77	0,81	0,97	0,92
2003	7,15	7,28	6,43	0,87	0,89	0,79	0,98	1,11
2004	8,53	8,68	6,98	1,03	1,05	0,84	0,98	1,22
2005	12,52	13,24	10,60	1,49	1,58	1,27	0,95	1,18
2006	18,75	20,98	16,71	2,21	2,47	1,97	0,89	1,12
2007	28,36	33,05	24,13	3,30	3,84	2,80	0,86	1,18
2008	40,14	48,85	33,17	4,60	5,60	3,81	0,82	1,21
2009	35,60	44,30	31,74	4,03	5,02	3,60	0,80	1,12
2010	42,47	52,91	39,95	4,75	5,92	4,47	0,80	1,06
2011	52,08	65,95	47,38	5,75	7,29	5,23	0,79	1,10
2012	54,74	69,68	54,18	5,97	7,59	5,90	0,79	1,01
2013	58,18	74,16	55,83	6,26	7,98	6,00	0,78	1,04
2014	59,01	75,23	56,58	6,27	7,99	6,01	0,78	1,04
2015	54,38	53,00	47,79	5,71	5,56	5,01	1,03	1,14
2016	60,43	37,86	34,22	6,27	3,93	3,55	1,60	1,77
2017	70,14	40,75	36,11	7,21	4,19	3,71	1,72	1,94

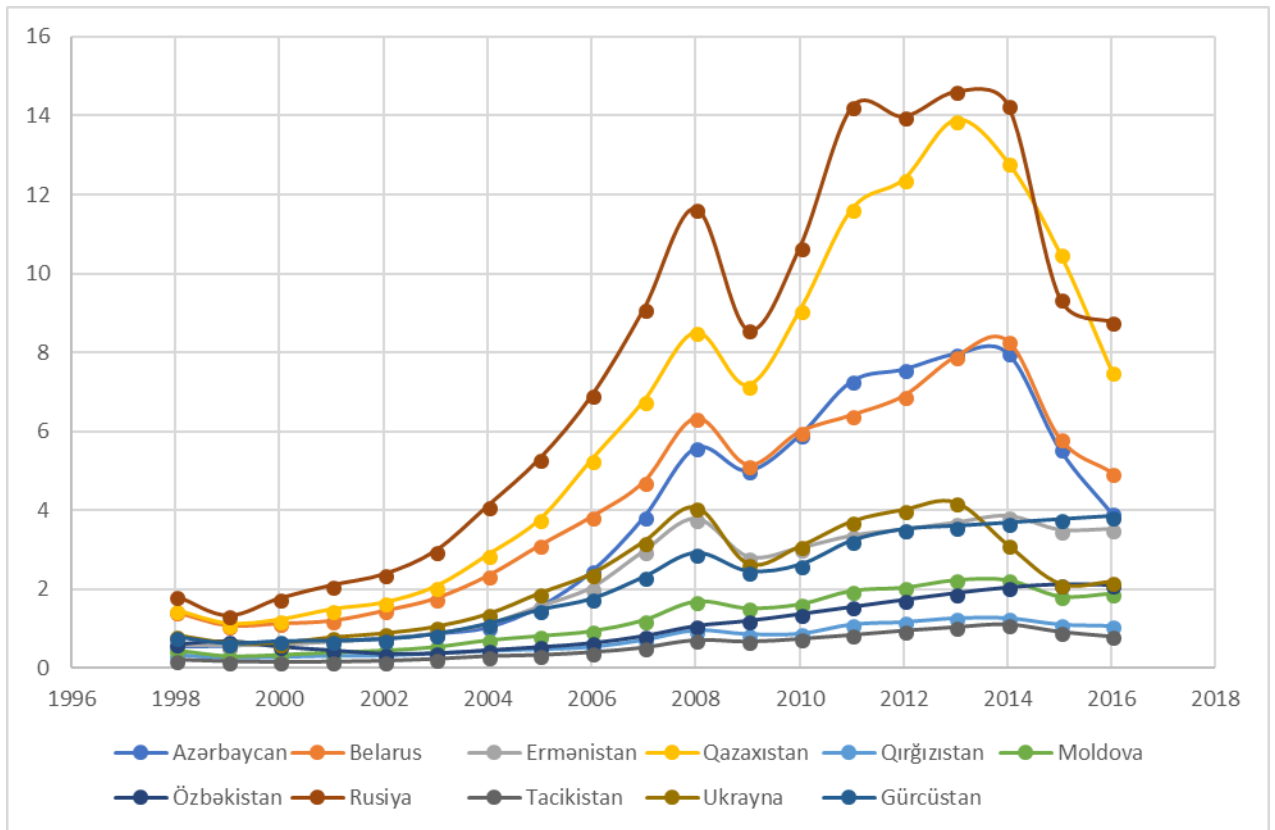
2017/2000	14,87	7,73	6,35	12,15	6,32	5,19	1,92	2,34
2017/2005	5,6	3,08	3,41	4,82	2,65	2,93	1,82	1,64
2017/2010	1,65	0,77	0,9	1,52	0,71	0,83	2,14	1,83
2017/2015	1,29	0,77	0,76	1,26	0,75	0,74	1,68	1,71

Tədqiq olunan 2017/2005 illərdə Azərbaycan və digər MDB dövlətlərinin ÜDM-in artım tempinə nəzər salaraq onu söyləmək olar ki, Azərbaycanda 2015/2000-ci illərdə 11,53 dəfə, 2015/ 2005-ci illərdə 4,34, 2015/ 2010-cu illərdə 1,28 dəfə artmışdır. Belarusda 2015/2000-ci illərdə 98,44 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 13,82, 2015/2010-cu illərdə 5,27 dəfə, Ermənistanda 2015/2000-ci illərdə 4,88 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,24, 2015/2010-cu illərdə 1,45 dəfə, Qazaxıstanda 2015/2000-ci illərdə 15,73 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 25,39 dəfə, 2015/2010-cu illərdə 1,87 dəfə, Qırğızıstanda 2015/2000-ci illərdə 6,59 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 4,29 dəfə, 2015/2010-cu illərdə 1,95 dəfə, Moldovada 2015/2000-ci illərdə 7,65 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 3,26, 2015/2010-cu illərdə 1,71 dəfə, Özbəkistanda 2015/2000-ci illərdə 52,64 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 10,76 dəfə, 2015/2010-cu illərdə 2,75 dəfə artmışdı.

Rusiyada 2015/2000-ci illərdə 11,39 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 11,39, 2015/2010-cu illərdə 1,80 dəfə, Tacikistanda 2015/2000-ci illərdə 27,09 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 6,72, 2015/2010-cu illərdə 1,96 dəfə Ukrayna da 2015/2000-ci illərdə 11,69 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 4,35 dəfə, 2015/2010-cu illərdə 1,77 dəfə, Gürcüstanda 2015/2000-ci illərdə 5,26 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,73 dəfə, 2015/2010-cu illərdə 1,53 dəfə artmışdır.

Cədvəl 2.3
MDB ölkələri və Gürcüstan üzrə ÜDM-in artım tempi

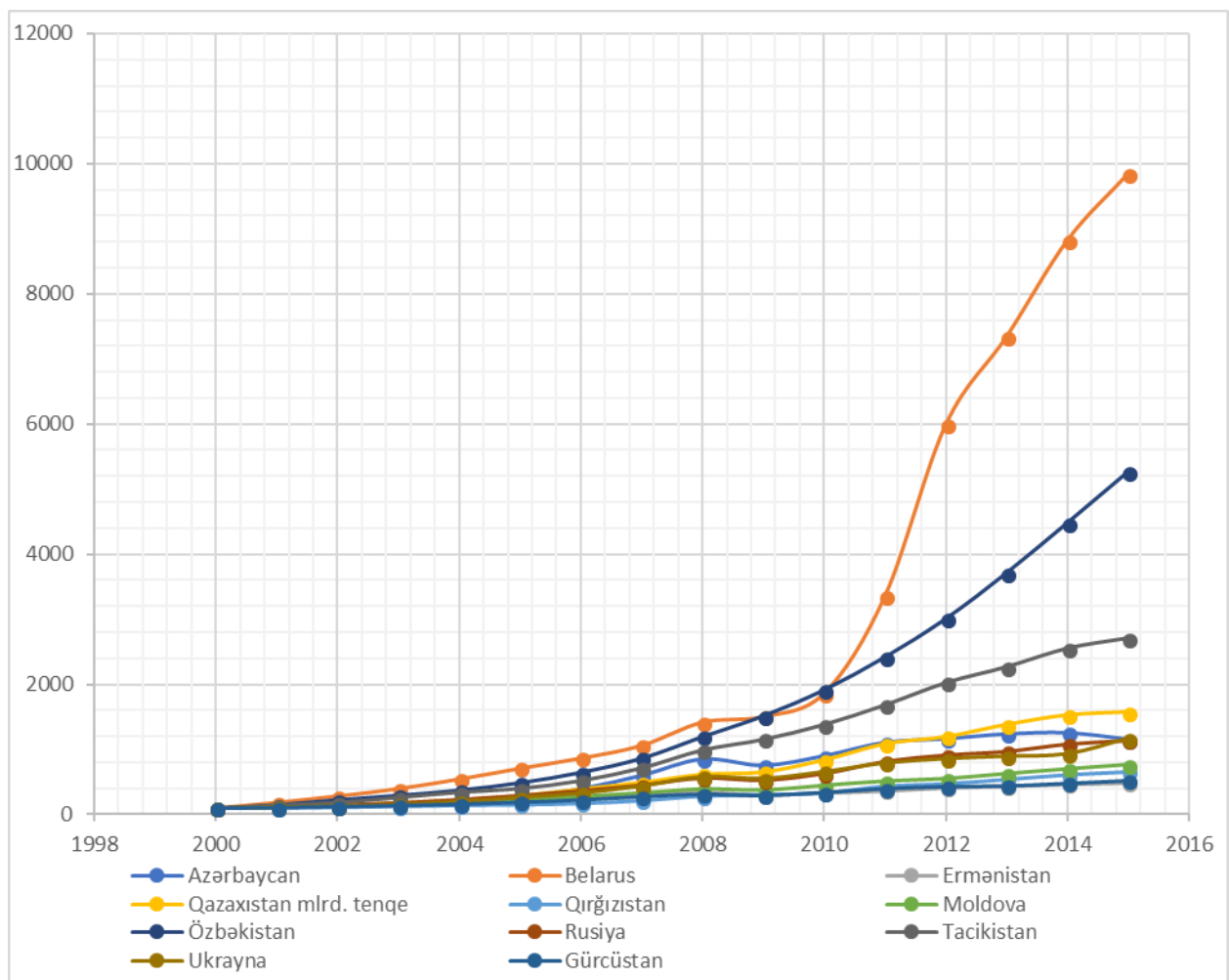
	Azərbaycan	Belarus	Ermənistan	Qazaxıstan mlrd. tenqe	Qırğızıstan	Moldova	Özbəkistan	Rusiya	Tacikistan	Ukrayna	Gürcüstan
2000	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
2001	112,7	188	114	125	113	118,9	151,3	122,4	143,5	120	110,4
2002	128,5	286,2	132,1	145,2	115,3	140,8	228,8	148,2	188,9	132,7	123,4
2003	151,5	400,3	157,5	177,4	128,3	172,4	296,8	181,3	266,5	157,1	141,7
2004	180,8	547,3	185	225,8	144,4	200	376,6	233,4	345,2	202,9	162,6
2005	265,4	712,4	217,5	292	154,4	235	489,1	295,8	403,3	268,9	192,3
2006	397,3	867,8	257,6	392,9	174,1	279,4	648,9	368,4	522,5	332,2	228,2
2007	601,1	1063,8	305,4	494,2	217,1	333,5	865,9	455,1	716,6	441,6	281,2
2008	850,7	1421	346	617,4	287,6	392,8	1197	565	991	582,5	315,6
2009	754,6	1504,8	304,6	654,2	307,9	377,2	1516,6	531,2	1154,5	556,8	297,6
2010	900	1866,3	335,5	839,1	337,2	448,7	1916,3	633,9	1382,8	658,8	343,3
2011	1 103,90	3363,8	366,3	1086,3	437,6	514	2419,3	817,2	1683	793,2	402,8
2012	1 160,30	5995,5	413,7	1192,9	475	550,7	3008	916,1	2023,9	857,8	433
2013	1 233,20	7342,9	441,7	1381,2	543,6	627,4	3712,4	972,1	2268	895,2	444,3
2014	1 250,80	8822,1	468,2	1526,1	613,1	699,5	4479,9	1084,1	2552,4	932,9	482,4
2015	1 152,60	9843,6	487,9	1572,5	658,7	765,1	5263,8	1139,3	2709,2	1169	525,5
2015/2000	11,53	98,44	4,88	15,73	6,59	7,65	52,64	11,39	27,09	11,69	5,26
2015/2005	4,34	13,82	2,24	5,39	4,27	3,26	10,76	3,85	6,72	4,35	2,73
2015/2010	1,28	5,27	1,45	1,87	1,95	1,71	2,75	1,80	1,96	1,77	1,53



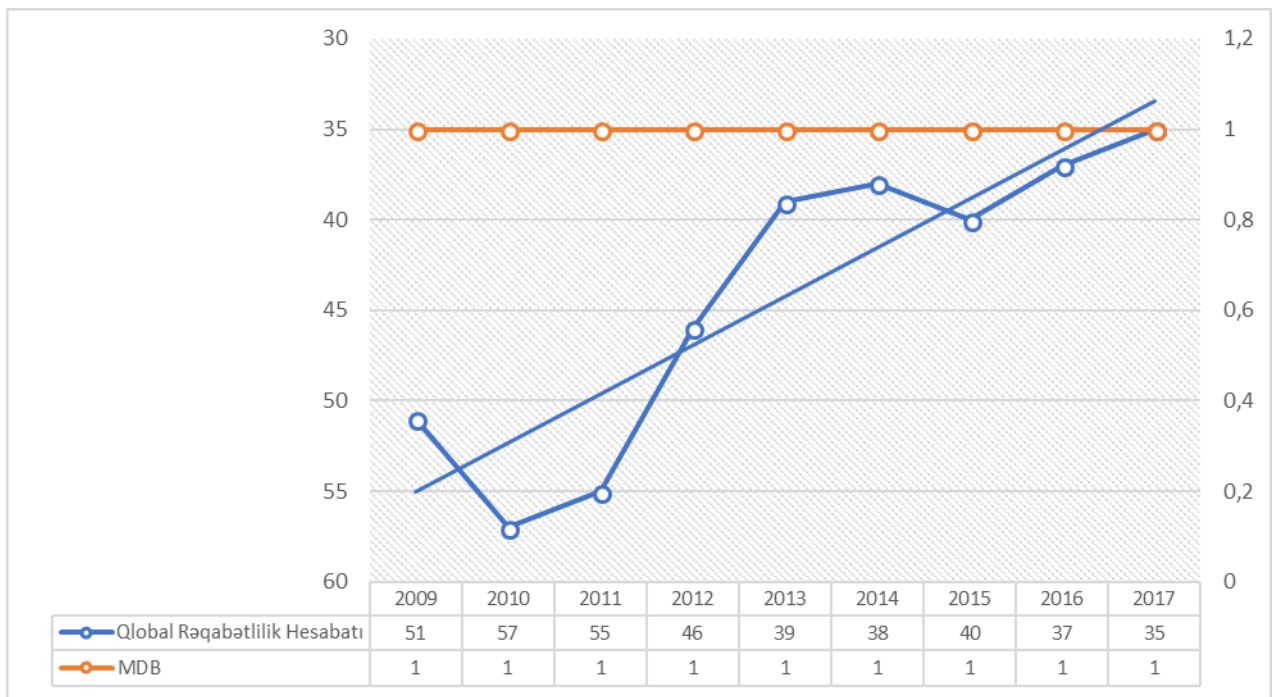
Qrafik 2.3. Azərbaycan, MDB ölkələri və Gürcüstan üzrə ÜDM-in dinamikası

Bu 2015/2000-ci illərdə Azərbaycan və digər MDB dövlətlərinin adambaşına düşən ÜDM-in artım tempinə nəzər salaraq onu söyləmək olar ki, Azərbaycanda 2015/2000-ci illərdə 5,93 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,49 dəfə artmış, 2015/2010-cu illərdə 34%. 2015/2014-ci illərdə 51%, 2015/2015-ci illərdə 29% azalmışdır. Belarusda 2015/2000-ci illərdə 4,34 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 1,59 dəfə artmış, 2015/2010-cu illərdə 17%. 2015/2014-ci illərdə 40%, 2015/2015-ci illərdə 29% azalmışdır. Ermənistanda 2015/2000-ci illərdə 5,9 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,26 dəfə, 2015/2010-cu illərdə 16% artmış, 2015/2014-ci illərdə 9% azalmış, 2015/2015-ci illərdə 1% artmışdır. Qazaxıstanda 2015/2000-ci illərdə 6,11dəfə, 2015/2005-ci illərdə 1,99 dəfə artmış, 2015/2010-cu illərdə 17%, 2014-ci illərdə 41 %,2015/ 2015-ci illərdə 29 % azalmışdır. Qırğızıstanda 2015/2000-ci illərdə 3,85 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,26 dəfə, 2015/2010-cu illərdə 16 % artmış, 2015/2014-ci illərdə 16 %, 2015/2015-ci illərdə 5 % azalmışdır. Moldovada 2015/2000- illərdə 5,37 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,29 dəfə, 2015/2010-cu illərdə 16 % artmış,

2015/2014-ci illərdə 15% azalmış, 2015/2015-ci illərdə 5 % artmışdır. Özbəkistanda 2015/2000-ci illərdə 3,79 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 3,79 dəfə, 2015/2010-cu illərdə 53%. 2015/2014-ci illərdə 3 % artmış, 2015/2015-ci illərdə 1 % azalmışdır. Rusiyada 2015/2000-ci illərdə 4,95 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 1,65 dəfə artmış, 2015/2010-cu illərdə 8 %. 2015/2014-ci illərdə 39 %, 2015/2015-ci illərdə 6 % azalmışdır. Tacikistanda 2015/2000-ci illərdə 5,11 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,37 dəfə, 2015/2010-cu illərdə 7 % artmış, 2015/2014-ci illərdə 28 %, 2015/2015-ci illərdə 13% azalmışdır. Ukrayna da 2015/2000-ci illərdə 3,43 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 15% artmış, 2015/2010-cu illərdə 29 %. 2015/2014-ci illərdə 30% azalmış, 2015/ 2015-ci illərdə 2 % artmışdır. Gürcüstanda 2015/2000-ci illərdə 5,59 dəfə, 2005-ci illərdə 2,60 dəfə, 2015/2010-cu illərdə 47 %. 2015/2014-ci illərdə 5%, 2015/2015-ci illərdə 20% artmışdır.



Qrafik 2.4. Azərbaycan, MDB ölkələri və Gürcüstan üzrə ÜDM-in artım tempi



Qrafik 2.5. Azərbaycanın Qlobal Rəqabətlik İndeksi

Yekunda isə Azərbaycanın Qlobal rəqabətlik indeksinə əsasən MDB dövlətləri arasında 10 ilə yaxındır birinci yer tutmasını və 2009-cu ilin 51-ci pilləsindən 2017-ci ilin 35-ci pilləsinə qədər atmasını Respublik rəhbərliyinin milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması üçün yeritdiyi sosial-iqtisadi islahatlarının uğurukimi qiymətləndirmək olar.

FƏSİL III STRATEJİ YOL XƏRİTƏSİNİN KONSEPSİYASINA UYGUN OLARAQ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PRIORİTETLƏRİ

- 3.1. Strateji yol xəritəsinin strateji məqsədlərinə, hədəflərinə və prioritetlərinə uyğun olaraq rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri.

Strateji yol xəritəsinin strateji məqsədlərinə, hədəflərinə və prioritetlərinə uyğun olaraq rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi Respublika rəhbərliyinin, iqtisadçıların və təsərrüfat subyektlərinin daima diqqət mərkəzində olmaqdadır. Həç də həmişə təsadüfi deyil ki, rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması qorunması, istehlakçıların hüquqlarının təmini və inhisarçı fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsini yerinə yetirən qanunvericiliyi «iqtisadiyyatın konstitusiyası» adlandırırlar. Belə ki, iqtisadi inkişafın bazasını təmin edən bu qanunvericilik bazar təsərrüfatının bütün sahə və səviyyələrinin əhatə etməklə respublikanın istər sosial, istər iqtisadi, istər də cəmiyyətin mənəvi inkişaf tarixini əks etdirir və cəmiyyətin qiymətlərinin göstəricisinə çevrilir. Qanunvericiliyin işlənilib hazırlanmış vasitələri, qaydaları və mexanizmləri isə Respublika iqtisadiyyatında yaranmış bazar təsərrüfatının inkişafının hansı səviyyədə olması cəmiyyətlə dövlətin azad sahibkarlığa münasibətinin güzgüsünə çevrilir. Bu səbəbdən inkişafı sıx bağlılığına görə fasiləsiz bir proses olan dövlətin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar qanunvericiliyi və normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin axtarılması davamlı iqtisadi inkişafa keçid dövründə geniş müzakirə edilən bir sahəyə çevrilmişdir. Bir çox dövlətlərin təcrübələrinə nəzər yetitdikdə onların milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar qanunlarına bir çox dəqiqləşdirmələr aparıldığını müşahidə etmiş oluruq ki, bu da həmin qanunların təkmilləşdirilməsinin və zamanın tələblərinə cavab verməsinin əsasən də vacib olmasını göstərir.

Strateji yol xəritəsinin strateji məqsədlərinə, hədəflərinə və prioritetlərinə uyğun olaraq rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində aparılan məsələlər içərisində anttinhisar qanunvericiliyi də önəmli yer tutur. Respublikamızda anttinhisar qanunvericilik bazasının lazımı qədər anlaşıqlı olmasına baxmayaraq bu zaman olan boşluqlar və praktikada tətbiqi zamanı yaranan problemlər səbəbindən bu siyasət asan həyata keçirilə bilmir. Apardığımız araşdırmalardan birmənalı olaraq aydın olur ki, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar qanunvericiliyinin iqtisadi nəzəriyyə ilə məhkəmə təcrübəsinin qarşılıqlı təsiri bazında təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Respublikamızda milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi ilə əlaqədar olan qanunvericilikdə hal-hazırda mövcud olan boşluqlara inhisarçılıq fəaliyyətinin əsas formalarının aşkar olunmasının prosesdur qaydalarının dəqiq göstərilməməsi, bu qanunların tətbiqi və uyğun məsuliyyət yerinə yetirilən tədbirlərinin tətbiqi ilə əlaqədar konkret dövlət mexanizminin işlənməməsi, meyar və prosesdur normaların təkmil yoxluğu aiddir. Digər başqa bir problem kimi iqtisadi araşdırmaların hüquqi dəyərləndirilməsi ilə əlaqədar olduğundan burada əsas meyarların hüquqi normalarda əks olunmaması və dəqiqliklə verilməməsidir. Nəticədə qanunla təsbit edilən meyar normaları ilə müqayisənin aparılması mümkün olmadığından iqtisadi araşdırmalar əsasında əldə edilən nəticələrin məhkəmənin hüquqi qərarlarında əks olunması və praktikada antiinhisar qanunvericiliyinin tətbiqi çətinləşir.

Antiinhisar qanunvericiliyinin təhlilindən tam aydın olur ki, onun yerinə yetirilməsinəsi ilə məşğul olan orqan bir çox sahə və bazarlarda monitorinqi apara bilər, bir çox sazişlərin bağlanmasına qadağa qoymaq və ya icazə vermək səlahiyyətinə malikdir, həmçinin qanunun pozulması üzrə məsuliyyətə cəlb edə və diskriminasiya şikayətlərinə baxaraq konfliktə həll edə bilər və bu da Strateji yol xəritəsinin strateji məqsədlərinə, hədəflərinə və prioritetlərinə uyğun olaraq rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində aparılan məqsədyönlü tədbirlərə tam uyğundur. Qanunvericilikdə belə halların qarşısının alınması və

aradan götürülməsi ilə əlaqədar cərimələrin tətbiqi nəzərdə tutulsa da, bu gün bazarın inkişafı və cəmiyyətin gəlirlərinin çoxalması ilə əlaqədar, iqtisadiyyatda inflyasiya porselərinin hal-hazırda mövcudluğu bu cərimələrin təkmilləşdirilməsini zəruri edir. İstehlakçıların hüquqlarının pozulması, məhsulun keyfiyyəti ilə əlaqədar məsələlərin olması hallarının qarşısını almaq və qanunvericiliyin sosial əhəmiyyətini yüksəltmək üçün məsuliyyət yerinə yetirilən tədbirlərinin artırılması da əsasən də vacibdir. Ümumən isə Strateji yol xəritəsinin strateji məqsədlərinə, hədəflərinə və prioritetlərinə uyğun olaraq rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində aparılan məsələlər tam reallaşdırılmsı milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasəti ilə bağlı orqanları dövlətin digər başqa orqanlarından fərqli olaraq xüsusi səlahiyyətli idirlər ki, bu da onların tədqiqat aparma, münaqişələrin həll olunmasında araçılıq etmə, yerinə yetirilən araşdırmaların nəticələri ilə məhkəmə işi qaldırma və s. özünü göstərir. Lakin antiinhisar orqanlarının vəzifə və səlahiyyətlərinin də təkmilləşdirilməsi vacib şərtidir. Məhz bu orqanın işçilərinin inzibati tənzimləmə hallarından müdafiə olunması və onlara təsir etmə hallarının qarşısını almaq üçün qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi də vacibdir. Bunun üçün isə milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar orqanının dövlət qulluqçularının hər hansı formada təsirdən müdafiə edə bilən dövlət yerinə yetirilən tədbirlərinə və xüsusi hüquqların verilməsinə ehtiyac var.

Rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması qorunmasına aid qanunun qəbul olunması rəqabət siyasətinin tək cə bir hissəsini təşkil edir və inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə rəqabət siyasətinin bütün digər başqa alətləri - qanunvericilik, özəlləşdirmə, xarici ticarət siyasəti, dövlət satınalmaları, lisenziyaların verilməsi və investisiyalar və güzəştlər, həm də sahibkarların respublikaya giriş və çıxışına maneələrin aşağı salınması innovasiyalı davamlı və səmərəli iqtisadiyyatın inkişafı üçün əhəmiyyət kəsb edir.

3.2. Milli iqtisadiyyatın rəqabətcabılıyyətliliyinin artırılmasının dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsi və islahatlar strategiyası

Sosial-iqtisadi inkişafın əsas komponentlərindən biri işgüzar münasibətlərin iştirakçılarının maraq və mənafeələrinin konsensusunu təmin etməkdir. Rəqiblər bazarın inhisarlaşmasına qarşı müasir rəqabət artıq tənzimləmə hesab edilir ki, bu tənzimləmə də təkcə dövlət, həmçinin bazarın iştirakçıları tərəfindən yerinə yetirilir. Bazara xarici investisiyaların daxil olması ilə tənzimləmə həmçinin xarici rəqiblər tərəfindən də dəstəklənir və bu da ki, bazarda əmtəənin çeşidi, keyfiyyəti və digər başqa indikatorların gözlənilməsinə təsir göstərir. Lakin səmərəli rəqabət mühiti formalaşdırmaq üzrə səlahiyyətlər dövlət orqanlarının üzərinə qoyulur. Əgər rəqabət dövlət səviyyəsində müdafiə olunmazsa, haqsız rəqabət formaları və inhisarçılıq fəaliyyətinə qanunvericiliklə məhdudiyyət qoyulmazsa, bu nəticədə rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması, azad sahibkarlığın yoxluğuna və iqtisadi fəaliyyətin inhisarların əlində toplanmasına gətirib çıxarar. Bu hal baş verərsin deyə istər yerli, istər də xarici təsərrüfat subyektləri üçün səmərəli rəqabət mühitini formalaşdırmaq üçün dövlət öz milli iqtisadiyyatı sərhədlərində rəqabət mühitinin və inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin normativ-istiqamətləndirmə və inzibati metodlarından geniş istifadə edir. Çox vaxt qanunverici kimi adlandırılan inzibati tənzimləmə dövlətin milli iqtisadiyyatın rəqabətcabılıyyətliliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətinin əsas aləti, vasitəsi olmaqla haqsız rəqabətə qarşı yerinə yetirilən tədbirləri özündə əks etdirir, qanunların qəbul olunması, onların icrasına nəzarət əsasında qurulmaqla iqtisadiyyatın inhisarlaşmasının qarşısını almaq üçündür. Bir qayda olaraq rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması təkrarlanmasına və daimiliyinə xidmət edir, bazara giriş və çıxışın dövlət tənzimlənməsinə, bazar təmərküzləşməsinə qarşı tətbiq olunur.

Son vaxtlar, bir çox dövlətlərdə milli iqtisadiyyatın rəqabətcabılıyyətliliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar qurumları hökumətlə yaxından bağlı olan və bəzi hallarda müdafiə edilən inhisarçılarla üz-üzə gələməli olurlar. Bu isə milli

iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar nəzarəti orqanları üçün xüsusilə çətinlik yaradan problemdir. Belə hallarla mübarizə aparmaq üçün istər məhkəmələrdən, istər də ictimaiyyətin dəstəyindən, media vasitələrindən istifadə etmək vacibdir. Həmçinin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar qanunları qeyri-qanuni metodlardan istifadə etməyən iri istehsalçıların işinə də maneə olmamalıdır və Strateji yol xəritəsinin strateji məqsədlərinə, hədəflərinə və prioritetlərinə uyğun olaraq rəqabətqabiliyyətliyinin yüksəldilməsi istiqamətində aparılan tədbirlərə bir dəstək kimi çıxış edə bilər. Bu səbəbdən respublikamızda hal-hazırda mövcud olan antiinhisar qanunvericiliyimizin Avropa İttifaqı dövlətlərinin qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması sahəsində işlər görülməkdədir. “AR qanunvericiliyinin Avropa İttifaqı qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması üzrə yerinə yetirilən tədbirlər planı”nda yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası AR-nın “Reklam haqqında”, “İstehlakçıların hüquqlarının qorunması haqqında”, “Yeyinti məhsulları haqqında” qanunlarında və mülki məəcəlləsində dəyişikliklər olunması üçün qanun layihələri hazırlanmışdır.

Strateji yol xəritəsinin strateji məqsədlərinə, hədəflərinə və prioritetlərinə uyğun olaraq rəqabətqabiliyyətliyinin yüksəldilməsi istiqamətində aparılan məsələlər içərisində antiinhisar fəaliyyətinin icrası ilə məşğul olan orqanların vəzifələrinin təkmilləşdirilməsinə də diqqət artırılmalıdır. Belə ki, davamlı iqtisadi inkişafa keçid dövründə milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar fəaliyyətinin icrası ilə məşğul olan orqanların vəzifələrinə nəzər yetirsək, onun əsasən istehlakçı hüquqlarının qorunması, rəqabət mühitinin yaradılması, global maliyyə böhranı zamanı makroiqtisadi sabitliyi müdafiə etmək üçün şirkətlərin maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün məlumatların toplanması və yayılmasından ibarət olmasını görürük.

Belə olduğu halda onlar dövlətin hansı funksiyalarının icraçısına çevrilir? Hökumət bazar münasibətləri şəraitində 3 əsas funksiyanı yerinə yetirir ki, bu da dövlətin strateji maraq və mənafeələrinin müdafiə etmək; dolayısı yolla işə telefon zəngləri, səmimi məsləhət, dövlət vəsaitlərin istifadəsi, vergi ödəyicilərinin

tənzimləməsini reallaşdırmaq üçün I və II dərəcəli qanunvericiliyin qəbulu, və s. formada olan müdaxilədir ki, bu da iqtisadi tənzimləmə kimi çıxış edir.

Lakin istənilən iqtisadi tənzimləmə rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması bir növ mənfi əvəzləyicisinə çevrilir. Bu səbəbdən də optimal rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması təşkil olunması mexanizminin ilkin şərti kimi dövlətin xidmətlərin göstərilməsi və adi əmtəə istehsalında iştirakını minimuma endirmək və müqavilələrdə azadlığın gözlənilməsi, mülkiyyətçinin hüquqlarının və xüsusi mülkiyyətin qorunması, bazar açıqlığının təmin edilməsi, sahibkarlara bazarlara daxil olmada dəstək, bilavasitə dövlət müdaxiləsi ilə müqayisədə maliyyə-kredit siyasətinə daha çox üstünlüyün verilməsi, göstərilən hərəkətlərə və qəbul edilən qərarlara görə məsuliyyətin artırılmasına xidmət edə bilən yerinə yetirilən tədbirlərin göstərilməsi və s. çıxış edir.

Strateji yol xəritəsinin strateji məqsədlərinə, hədəflərinə və prioritetlərinə uyğun olaraq rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində aparılan məsələlər uyğun olaraq rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması inkişafının makroiqtisadi şərtləri kimi respublikamızda qiymətlərin liberallaşdırılması nəticəsində inflyasiya və maliyyə qeyri-sabitliyinin, yerli sənaye istehsalının enməsi, başqa sözlə desək bu məhsullara tələbin azalması ilə istehsalın strukturunun dəyişməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi çıxış etdiyindən qanunvericiliklə rəqabət mühitinin yaradılması və sahibkarlığın inkişafının dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı prinsipial məsələlər əsasında qurulmalıdır: mülkiyyət məsələlərinin dövlət tənzimlənməsi və sənaye mülkiyyətinin hüquqi qorunması, istehlakçıların hüquqlarının qorunması, haqsız rəqabət hallarının qarşısının alınması, inhisarların fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi, sahibkarlığın inkişafına köməklik və s.

NƏTİCƏ

Real bazar prosesində rəqabət heç də həmişə hal-hazırda mövcud olan təsərrüfat subyektlərin sayı ilə deyil, əksinə bu bazara daxil olma imkanlarının geniş və ya məhdudluğu ilə, bu prosesə dövlət müdaxiləsinin dərəcəsi, onun yerinə yetirilən tədbirlərinin sayı, təsirliliyi və s. ilə ölçülür. Başqa tərəfdən inhisarçılıq ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri səviyyəsində hal-hazırda mövcud olursa, bir çox səviyyəli «direktiv» inhisarçılıq adı almış inhisarların meydana gəlməsi də müşahidə edilir. Nəticədə bazar iqtisadiyyatında inhisarlar bazarda mövqeyini qiymətlər vasitəsilə diktə edirsə, «direktiv» inhisarların hegemonluğu qeyri-bazar vasitələri, əsasən inzibati qərarlar vasitəsilə təmin olunur və bu da bir çox bürokratik aparatın iştirakçılarının dövlətin maraqlarından fərqlənən öz şəxsi maraq və mənafeələrini reallaşdırmaq imkanlarını artırır. Bu nöqteyi-nəzərdən dövlətin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasəti praktikada çox vaxt iri sahibkarlar tərəfindən aqressiya ilə qarşılanır və elit hakimiyyət qrupunun əlində idarəetmə və mərkəzləşməyə gətirən bir vasitəyə çevrilə bilər. Bu və digər başqa bir çox bir-birini tamamlayan, bəzi hallarda isə iqtisadiyyatda istər mülkiyyət hüququ, istər də rəqabət hüququ nöqteyi-nəzərindən ziddiyyət təşkil edən problemlər inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi məsələsinə sistemli yanaşma tələb etməklə onun mahiyyətinin açıqlanmasını və müasir şəraitdə davamlı inkişaf üçün yaradacağı məsələlərin aradan götürülməsi yollarının tədqiqini tələb etmiş oldu.

Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatda milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar tənzimləməyə münasibət aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf etmişdir: bu sferada nəzəriyyə başqa sözlə desək meydana gəlməsi və onların empirik yoxlanılması istiqaməti; milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətin reallaşmasında və qanunvericiliyin hazırlanmasında hüquqşünaslarla bərabər bilavasitə iqtisadçı alimlərin iştirakının artırılması istiqaməti; nəhayət, konkret milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətiyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar proseslərinin tədqiqi ilə əlaqədar elmi-nəzəri və metodiki vəsaitlərin, əsərlərin yaradılması istiqaməti.

Başqa sözlə desək təsərrüfat subyektləri tərəfindən yerinə yetirilən bu və ya digər başqa bir çox hərəkətlərin rəqabət nöqteyi-nəzərindən təhlilinə gəldikdə bir çox hallarda onlar istər rəqabəti yaradan, istər də ona maneə olan kimi qiymətləndirilə bilər və bununlada ziddiyyətli təşkil edir. Başqa tərəfdən milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq olaraq təsərrüfat subyektləri birləşmədən, yeni məhsulların istehsalından və innovasiyaların tətbiqindən cəzalandırılmamaq naminə imtina etmələri, əlbəttə, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətin reallaşma xərclərini azalda bilər, lakin bunun iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafı və istehlakçılar üçün nə dərəcədə əlverişli olması sualının cavablandırılması zərurəti də yaranır. Bu səbəbdən bir çox hallarda milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətin və qanunvericiliyinin tətbiqindən istehlakçıların və respublika iqtisadiyyatının nə dərəcədə uduşda olmasının müəyyənləşdirilməsi bu problemə yeni bir prizmadan, səmərəlilik və labüdlülük nöqteyi-nəzərindən müqayisəli yanaşılmanı zəruri edir və biz də davamlı inkişaf nöqteyi-nəzərindən inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi məsələlərinə məhz bu prizmadan yanaşmağa cəhd edəcəyik. Şübhəsizdir ki, bazar münasibətləri və milli iqtisadiyyatlar, elm inkişaf etdikcə milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar təlimlər və doktrinalar da dəyişilməyə məruz qalır. Rəqabət və antiinhisar tənzimləmə ilə əlaqədar yüz ildən artıq irəli sürülən fikirlər indiki dövrdə də mikro və makroiqtisadi sferada tənzimləmənin diskussiya obyektı olaraq qalmaqdadır. Lakin son dövrlər milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar tənzimləmənin normativ-hüquqi praktikasına iqtisadi-nəzəri baxışların və nəzəriyyələrin təsiri get-gedə artmaqdadır. Prinsip etibarı ilə milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar qanunvericiliyi rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasının genişləndirilməsi naminə kartellərin meydana gəlməsinin, qiymətlərin artması və diskriminasiyasına, bazarda hökmran mövqenin əldə olunmasına qarşı yönəldilir. Lakin davamlı iqtisadi inkişafa keçid dövründə dövlət müdaxiləsinin

optimal həddinin təmin olunması və müdaxilənin mənfi nəticələrini aşağı salmaq üçün milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar qanunvericiliyinin tərtib olunmasında və təkmilləşdirilməsində iqtisadçı alimlərin rolu artır. Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi fikir və iqtisadçı alimlər milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar tənzimləmənin əsasən aşağıdakı dörd sahəsinə təsir göstərir və bu siyasətin nəzəri-praktiki baxımdan təkmilləşdirilməsinə təkan vermişdir. Birinci, təsərrüfat subyektlərin bazarda birləşməsinin məhsuldarlıqla əlaqələndirilməsi dilemması hələ də tam birmənalı həll olunmayıb və nəzərdə tutulan birləşmədən dövlətə hər hansı bir növ ödənişin məbləğinin həcmi daim müzakirə obyektidir. Bazar hakimiyyətinin genişlənməsindən doğan cəmiyyət üçün potensial itki ilə məhsuldarlığın artması potensialı arasında seçim problemi geniş müzakirə olunsada, nəzərə almalıyıq ki, məhsuldarlığın artırılması yolları haqda söhbət etmək ona nail olmaqdan daha asandır və nəticədə təsərrüfat subyektləri məhsuldarlığı artırmaq naminə birləşsə, lakin bu məhsuldarlığa nail olunmurlarsa, onda onları yenidən geri bölmək daha çətin bir prosesə çevrilir. İkincisi, təsərrüfat subyektlərin bazarı zəbt etmə və hegemonluq qazanma istəyinin olunmasının təhlilinə xeyli diqqətli yanaşma tələb edilir. Belə ki, bazarı zəbt etmə halı kimi bir çox hallarda aşağı qiymət strategiyası, qiymətlərin xərc səviyyəsində təyin olunması, başqa sözlə desək bir çox hallarda dempinq siyasəti, rəqibləri bazardan sıxışdırıb çıxardıqdan və bazara hakim olduğu haldan sonra isə qiymətləri artırma və mənfəət qazanma kimi şərh olunur. Lakin problemə belə dar mənalı yanaşma bir çox problemləri, başqa sözlə desək rəqabət aparan təsərrüfat subyektnin aşağı qiymət reputasiyasının alıcılara nə dərəcədə mənfi təsir edə bilən, onları qaçırmayacaq ki, alıcılar onun məhsulunun keyfiyyətinə nəzər yetitməyəcəklərmi və s. sualları nəzərə almır. Bəzi hallarda aşağı qiymət heç də həmişə bazara hakim olmaya deyil, bazardan çıxma, başqa sözlə desək getməsi də səbəb ola bilər və iqtisadi agentin özünü belə aparmasının iqtisadi-məntiqi izahının dəqiqləşdirilməsi tələb edilir. Bu səbəbdən milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar tənzimləməni apararkən bu məsələlərin də nəzərə alınması və düzgün iqtisadi

yanaşmanın olması mütləqdir üçüncüsü, bazarın sərhədlərinin təyin olunması məsələsi də diskussiya obyektı olaraq qalmaqdadır. İnhisarın müəyyən olunması onun yüksək mənfəət əldə etməsi kimi fərqli cəhəti ilə əlaqələndirilir. Lakin nəzərə alsaq ki, bir çox təsərrüfat subyektlərinin mühasibat sənədlərində mənfəətin gizlədilməsi halları baş verir və nəticədə istər dövlət orqanları, istər də iqtisadçı alimlər bazarın hədudlarını müəyyən etməyə çətinlik çəkir. Bu səbəbdən bu sferada tədqiqatların aparılmasında daha dəqiq məlumatlara ehtiyac duyulur. Dördüncüsü, iqtisadçı alimlər milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar qanunvericiliyinin tətbiqinin nəticələrinin təhlilini aparmalı və onun səmərəliliyi barədə əsaslandırılmış dəlillər irəli sürməli olurlar. Bu bir çox hallarda bazarda təsərrüfat subyektlərin birləşmələri və ya bu birləşmə hallarının qarşısının alınmasına bazalaşan dəlillərlə deyil, birləşmədən əvvəl və bu zaman qiymət dəyişmələrinin təhlilinə əsaslanmalıdır. Halbuki qanunvericiliyin sərt və ya mülayim olması təxmini olaraq müəyyən edilir. Başqa sözlə desək əgər qiymət dəyişməz qalırsa, deməli qanunvericiliyin daha sərt, qiymət artırsa, qanunvericiliyin daha mülayim olması sayılır.

Beləliklə, bu gün dövlətin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasəti hal-hazırda mövcud olan qanunvericilik və elmi-nəzəri baxışlara əsaslanmaqla dövlət orqanları qarşısında bu sferada qısamüddətli və uzunmüddətli fəaliyyət planının təyin olunması vəzifəsini qoyur və nə qədər ki, iqtisadçı alimlər yerinə yetirilən milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətinin və onu reallaşdıran orqanların cəmiyyət üçün xeyrini, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar tədbirinin hansının labüd olmasını, hansınınsa cəmiyyətin rifahına müsbət təsir etdiyini tam izah etməyiblər, qanunvericilik daha kəskin və nəzərə çarpan bilavasitə əsassız qiymət artımı, sövdələşmə, inhisarçılıq naminə birləşmə kimi halların qarşısını almağa istiqamətlənir. Bu gün milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar siyasətinin çatışmayan cəhətləri qismində istehlakçıların rifahına mənfi təsir edəcək birləşmələrin üzə çıxarılmasında; dövlət tərəfindən icazə

verilmiş birləşmələrə nəzarətinin cətinliyi və onların inhisarlaşmasına qarşı yerinə yetirilən səmərəli tədbirlərin təyin olunmasında; texnologiya və intellektual mülkiyyətin inkişafı nəticəsində iqtisadiyyatda yaranmış yeni şərtlərə müvafiq milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar tədbirlərinin təyin olunaraq tətbiqində çətinliklərin olması; milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar tədbirlərin tətbiqi üçün və inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi əlaqədar məhkəmə fəaliyyətinin açılması və gedişinə siyasi qüvvələrin müdaxiləsi qeyd oluna bilər. Azad rəqabətə aid olan qanunvericilik həqiqətdə fəaliyyətinin tənzimlənilib-tənzimlənməməsindən asılı olmayaraq çox geniş sahələri əhatə edir. Bu da hətta bir respublika sərhədlərində olsa da belə hakimiyyətin və cəmiyyətin rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması, qorunması və təkmilləşdirilməsi sahəsində yerinə yetirilən siyasətin konkret olaraq hansı prinsiplər əsasında qurulması ilə əlaqədar kompromisə və tam razılığa gələ bilməməsindən irəli gəlir. Bu səbəbdən də rəqabət mühitinin özünün yaradılması və təmininin çətin məsələlərdən biri olur. Rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması tənzimləyici, motivləşdirici, bölgü və nəzarət funksiyalarını icra etməsi isə dövlətin bu sferada siyasətinin daha geniş və təkmil olmasını zəruri edir. Son dövrlər məhz istehsal faktorları üzrə dövlətlər arasında rəqabət mübarizəsi iqtisadi məkanların rəqabəti anlayışını meydana gətirdi. Bu rəqabətdə dövlət tənzimləməsi tədbirlərinin kompleksi aktiv rola malik olduğundan daha bir anlayış olan dövlətlərin iqtisadiyyatların idarəetmələrinin rəqabəti anlayışı gündəmə gəldi. Beləliklə, bir çox dövlətlərin iqtisadi siyasətləri arasında rəqabət mübarizəsi meydana gələrək inkişaf edir ki, bu da hansı dövlətin daha səmərəli iqtisadi siyasət apardığını müəyyən etməyə şərait yaradır. Nəticədə global rəqabət mühitində öz milli iqtisadiyyatları üçün maksimum şans yaratmağa çalışan milli hakimiyyətlərin rəqabəti yaranır. Rəqabət mühiti isə təkcə ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin, həqiqətdə bütün dövlətlərin, daha dəqiqi isə onların iqtisadi siyasətdə tətbiq etdikləri metod, vasitə və istiqamətlərin rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması ilə ifadə etdirməyə başlayır. Bununla da

qloballaşmada tam yeni bir fenomen meydana çıxmış olur. Bu rəqabət fenomeni dövlətlərin reallaşdırdıqları iqtisadi siyasətin vasitələrində, maliyyə və kredit siyasətlərinin mexanizmlərində özünü daha qabarıq biruzə verməyə başlayır. Başqa sözlə desək dövlət iqtisadi siyasətinin mexanizmləri vasitəsilə milli iqtisadiyyatda çərçivə şərtləri yaradır ki, bu da rəqabət mühitinin əsas atributlarına çevrilir. Belə çərçivə şərtləri kimi aşağıdakıları söyləmək olar: mülkiyyət hüququna zəmanət; rəqabət mühitinin saxlanması və ona dəstək siyasəti; milli bazar sisteminin mümkün ola bilən çatışmayan cəhətlərinin aradan götürülməsi üzrə siyasət- inhisarların meydana gəlməsində əsas faktorlardan biri kimi bazar informasiyasının asimmetriyası, çatışmamazlığı çıxış edir. Onun aradan götürülməsi bazar institutlarının işinin səmərəli və düzgün qurulmasından asılıdır və həmçinin bu informasiya qıtlığının özünün aradan götürülməsi özü əks reaksiya kimi həmin bazar institutlarının fəaliyyətinin səmərəli qurulmasına da bilavasitə təsir göstərir. Başqa sözlə desək proses qarşılıqlı bağlıdır. Başqa tərəfdən əlverişsiz xarici təsirlərin meydana çıxması zamanı neqativ nəticələrin aradan götürülməsi və ya təsirinin aşağı salınması da bu siyasətin əsas istiqamətlərindən sayılır. Məhz inhisarların meydana gəlməsində xərclərin aşağı salınması şərti kimi belə xarici təsirlərin yaradılması çıxış edirsə, dövlətin bu sferada yerinə yetirilən tədbirlərinin gücləndirilməsi milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasına yönəldilən antiinhisar tədbiri kimi vacib hesab edilir.

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq rəqabət mühitinin təsiri danılmaz olur və milli iqtisadiyyatların açıqlığının çoxalması hökumətlərdə milli istehsalçıları təkcə respublikada hal-hazırda mövcud olan inhisarçılıq tendensiyalarından deyil, həmçinin mümkün qədər qlobal rəqabət mühitinin və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunması neqativ təsirlərindən müdafiə olunmağa çalışma tendensiyasını artırır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, «Qanun» jurnalı, Bakı 1999.
2. Azərbaycan Respublikasında rəqabətin qorunması və təbii inhisarların tənzimlənməsi. Qanunlar, normativ sənədlər, analitik materiallar. Bakı 2000
3. “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. Biznesmenin bülleteni, Bakı 1994 № 6
4. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı «Nasir» nəşriyyatı, 2002, 447 s.
5. Babayev Ə.P. İqtisadi nəzəriyyə, T.Vəliyevin, Ə.Babayevin, M.Meybullayevin ümumi redaktorluğu ilə, dərslik. Bakı, Çarşıoğlu, 1999, s. 205.
6. Bayramov Ə.I «Uğur modeli: effektiv rəqabət mühitinin formalaşdırılması problemləri», «Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli» mövzusunda beynəlxalq konfrans plenar iclasının materialları, III kitab, «Qloballaşma və Azərbaycanın dünyaya iqtisadiyyatına inteqrasiyası», «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, Bakı 2007, 286 s.
7. Bayramov Ə.I. Inhisarizm, Bakı “Elm” 2005., 390s
8. Qafarov Ş.S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı 2005, s.
9. Zeynalov K. Azərbaycanda istehsal münasibətlərinin ziddiyyətləri. Bakı, 1994, s. 205.
10. Kərimli I., Süleymanov N. Milli iqtisadiyyatın əsasları. Dərslik Bakı 2000, s. 19-20-50.
11. Kuşlin V.I. ümumi redaktorluğu ilə dərc olunmuş «Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi» adlı dərslik, tərcümə, M. 2005
12. Manafov Q.M. Sahibkarlıq: nəzəri və praktiki məsələləri. Bakı 1997
13. Nadirov A. Müstəqil Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı, Elm, 2002, s.43.
14. Novruzov V. Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf konsepsiyası fəaliyyətdədir. İqtisadiyyat və həyat jurnalı, №1-3, 2002. Səh 69-88.
15. Rəhimov M. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafını tənzimləyən qanunlar. Bakı, Azərbaycan, 1996.

16. Səmədzadə Z. Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möcüzəsi. Bakı 2003, 317 s.
17. Səfərov S. Siyasət strategiyası: konseptual əsaslar. Bakı, Azərnəşr, 2000
18. Tomas T. Neql. Qiymətəmələgəlmənin strategiya və taktikası. Bakı 2009.
19. Hacıyev Ş. H.«Heydər Əliyev Azərbaycanın milli-iqtisadi inkişafının uğur modelinin yaradıcısıdır», «Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli» mövzusunda beynəlxalq konfrans plenar iclasının materialları, I kitab, «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, Bakı 2006 , 140 s.
20. “Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Biznesmenin bülleteni, Bakı 1996, № 4
21. Hacıyev N.O. “İnhisarsızlaşdırmanın həyata keçirilməsi üçün analitik çərçivələr və prosedurlar” “İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika”.
22. Həsənlı R., İmanov Q., Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Bakı «Elm», 2001. S. 247.
23. Həsənov H.S. İri sahibkarlıq strukturları. Bakı 2007
24. Hüseynova A.C. Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi. «Çaşıoğlu», Bakı 2001.
25. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı problemləri və həlli yolları: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı, Səda, 1998
26. Əlirzayev Ə.Q.İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyillər və perspektiv istiqamətlər, Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2005
27. Əhmədov M.Ə. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması, Bakı 2003
28. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi.
29. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi.
30. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi.
31. Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi.

32. Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi.
33. Аббасов А., Кулиев Т. Экономика в условиях неопределенности. Баку, «Дом сказки», 2002,
34. Аббасов Ч. Экономика Азербайджана на путях глобализации: предпосылки и последствия, Баку, 2000
35. Горбашко Е. А. Обеспечение конкурентоспособности промышленной продукции - СПб.: СПбУЭФ, 1994.
36. Государственное регулирование национальной экономики, под ред. Н.А. Платоновой, В.А.Шумаева, И.В.Бушуевой. М, АЛЬФА-М, ИНФРА- М, 2008.
37. Закутина Г. П., Кедровская Л. Г., Шумов Ю. А. Информационное обеспечение конкурентоспособности продукции - М., 1989.
38. Золотухина А.В. Проблемы инновационного и устойчивого развития регионов. М.; КРАСАНД, 2010.
39. Иванов И. Глобализация и проблемы оптимальной стратегия развития, МЭ и МО, 2000, №3. С. 7, 16.
40. Капканщиков С.Г. Государственное регулирование экономики, Москва, КНОРУС, 2006, 352с.
41. Качалин В. Регулирование и дерегулирование - два направления антимонопольной стратегии в США// МЭ и МО, №6, 1997, стр .5
42. Крендалл Роберт и Уинстон Клиффорд Повышает ли антимонопольная политика благосостояние потребителя? Оценка данных. *Journal of Economic Perspectives*—Volume 17, Number 4—Fall 2003—Pages 3–26.
43. Кулиев Т.А. Парадоксы экономической теории. Баку. 2008, стр. 200-201.
44. Кузнецов Юрий. Критика теоретических основ антимонопольного регулирования. Институт приватизации и менеджмента, ЭКОВЕСТ , 2002, стр. 595–613
45. Кучуков Р.А. Теория и практика государственного регулирования экономических и социальных процессов. М. ГАРДАРИКИ, стр. 291.

46. Лившиц А. Введение в рыночную экономику. М., 1994,
47. Мицек С. Следует ли опасаться глобализации. Вопросы экономики, 2002, №8, с. 21.
48. Методические рекомендации по определению границ и объемов товарных рынков. Приложение №1 к приказу ГКАП от 26.10.93 ?112 // Экономика и жизнь. - 1993. - №48.
49. Методические рекомендации по определению доминирующего положения хозяйствующего субъекта на товарном рынке: Приказ ГКАП от 3.06.94 № 67.
50. О конкуренции и ограничении монополистической деятельности на товарных рынках: Закон РФ в ред. от 25.05.95 №83-ФЗ.
51. Порядок проведения анализа и оценки конкурентной среды на товарных рынках: Приказ ГКАП от 20.12.96 №169.
52. Юданов А. Ю. Конкуренция: теория и практика. Учебно-методическое пособие - М., 1996.
53. Ходов Л.Г. Основы государственной экономической политики: Учебник. - М.: БЕК, 1997.
54. Черкасов Г.И. Рынок: регулирование рынка. М. 2006.
55. Черковец О. Глобализация сотрудничества или конкуренция. М., Журнал «Экономист», 2002. №2, с. 3-15.
56. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции, Реориентация теории стоимости. М. «Экономика», 1996, стр. 8, 9
57. Шапиро Н. Интеграция стран СНГ: политический и экономика – теоретический аспект. МЭ и МО, 2000, №7, с. 7.
58. Шишков Ю. Экономическая роль государства в современном мире, Экономист, 199, №1, с. 25-34.
59. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М. Прогресс, 1982. С. 86, 172, 86, 45, 158, 37, с. 455.

Xülasə

Dissertasiyanın milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi probleminin tədqiqinin nəzəri-metodoloji əsasları adlı birinci fəsilə milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi mexanizminin tədqiqinin konseptual əsasları araşdırılmış, Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın rəqabət üstünlüklərini müəyyən edən başlıca amil və şərtləri göstərilmiş, rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin dünya təcrübəsi və onların Azərbaycana tətbiqi mümkünlüyünün əsas istiqamətləri verilmişdir.

Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsinin mövcud vəziyyətinin GZİT təhlili, dəyərləndirilməsinə həsr olunmuş II fəsilə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin mövcud vəziyyətinin sistemli təhlili və dəyərləndirilmiş, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların makroiqtisadi xarakteristikasına baxılmış, Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin imkan və potensialın xarakteristikası verilmişdir. Strateji yol xəritəsinin konsepsiyasına uyğun olaraq rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinin prioritetlərinə həsr olunmuş III fəsilə strateji yol xəritəsinin strateji məqsədlərinə, hədəflərinə və prioritetlərinə uyğun olaraq rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri, yeni hədəflər və çağırışlar verilmiş, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasının dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsi və islahatlar strategiyası və prioritetləri göstərilmişdir.

Пути совершенствования государственного механизма обеспечения конкурентоспособности национальной экономики и его основных секторов Резюме

В первой главе диссертации под названием теоретико-методологические основы обеспечения конкурентоспособности национальной экономики исследованы концептуальные основы обеспечения конкурентоспособности национальной экономики, показаны главные факторы и условия определения конкурентных преимуществ национальной экономики в Азербайджане, международный опыт повышения конкурентоспособности и пути возможности его применения в Азербайджане.

Во второй главе посвящённой оценке и свот анализу настоящего положения обеспечения конкурентоспособности национальной экономики в Азербайджане был произведен комплексный анализ и оценка настоящего положения обеспечения конкурентоспособности национальной экономики в Азербайджане, рассмотрена система показателей характеризующий конкурентоспособность национальной экономики и их макроэкономическая характеристика. Кроме этого, дана характеристика возможности и потенциал повышения конкурентоспособности национальной экономики в Азербайджане.

В третьей главе посвящённым приоритетам совершенствованию механизма повышения конкурентоспособности в соответствии концепцию стратегической дорожной карте был уточнён основные пути, новые цели и призывы повышения конкурентоспособности в соответствии стратегическим целям и приоритетам стратегической дорожной карте, показаны приоритеты и стратегия реформ и совершенствования государственного механизма повышения конкурентоспособности.

Ways to improve the state mechanism to ensure the competitiveness of the national economy and its main sectors Abstract

In the first Chapter of the dissertation under the title theoretical and methodological bases of ensuring competitiveness of national economy the conceptual bases of ensuring competitiveness of national economy are investigated, the main factors and conditions of

definition competitive advantages of national economy in Azerbaijan, international experience of increase of competitiveness and ways of possibility of its application in Azerbaijan are shown. In the second Chapter, devoted to the assessment and SWOT analysis of the current situation of ensuring the competitiveness of the national economy in Azerbaijan, a comprehensive analysis and assessment of the current situation of ensuring the competitiveness of the national economy in Azerbaijan was made, the system of indicators characterizing the competitiveness of the national economy and their macroeconomic characteristics. In addition, the characteristic of the possibility and potential of increasing the competitiveness of the national economy in Azerbaijan is given. In the third Chapter, devoted to the priorities of improving the mechanism of competitiveness in accordance with the concept of the strategic road map, the main ways, new goals and calls for improving competitiveness in accordance with the strategic goals and priorities of the strategic road map were clarified, priorities and strategy of reforms and improvement of the state mechanism of competitiveness